

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η λειτουργία του χώρου στα μυθιστορήματα του Μάνου Ελευθερίου

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
του

Πάυλου Θ. Δαιμονάκου

Πτυχιούχου του Τμήματος Νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
(2019)

A.M.: 1013202004004

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

Παναγιώτα Καραβία, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η λειτουργία του χώρου στα μυθιστορήματα του Μάνου Ελευθερίου

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Παύλου Θ. Δαιμονάκου

Πτυχιούχου του Τμήματος Νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης
(2019)

A.M.: 1013202004004

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Παναγιώτα Καραβία, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Ελένα Κουτριάνου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
1. ΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ	8
2. ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ	13
2.1 Ορισμός του λογοτεχνικού χώρου	13
2.2 Η αντίληψη του χώρου σε νεωτερικούς και μετανεωτερικούς διανοητές	15
2.3 Ο χώρος στη σκέψη του Michel Foucault	17
3. ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΕΣ	23
3.1 Η έννοια της ετεροτοπίας	23
3.2 Μορφές ετεροτοπίας στα μυθιστορήματα του Μάνου Ελευθερίου	25
3.2.1 Το καράβι	25
3.2.2 Το καφενείο	27
3.2.3 Το πηγάδι	30
3.2.4 Το νεκροταφείο	31
3.2.5 Ο παράδεισος	33
3.2.6 Ο καθρέφτης	35
4. Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ	37
4.1 Η ιστορία των ουτοπιών και οι δυστοπίες	37
4.2 Πειθαρχική εξουσία και πανοπτισμός	39
4.3 Το <i>modus operandi</i> του καθεστώτος στους <i>Άνδρες του αίματος</i>	43
4.4 Το κράτος Λεβιάθαν	54
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	62
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	65
ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ	71
Περίληψη/Abstract	73

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Μάνος Ελευθερίου μού ήταν γνωστός κυρίως μέσα από τους στίχους του, οι οποίοι έχουν «ντύσει» διαχρονικά πολλά αθάνατα τραγούδια του ελληνικού πενταγράμμου. Η απόφαση να στραφώ στην πεζογραφία του αποτέλεσε μια προσωπική πρόκληση, καθώς με παρακίνησε να γνωρίσω μια άγνωστη έως τότε σε εμένα πτυχή του έργου του και, γενικά, λιγότερο προβεβλημένη. Κατά τη σταδιακή επαφή με τα μυθιστορήματά του, πρόσεξα αρχικά την αβίαστη ευγένεια και την εγγενή, «παιδική» από κάποιες απόψεις, τρυφερότητά τους. Στη συνέχεια, κατά τη συστηματική μελέτη τους θεώρησα ενδιαφέρον να ασχοληθώ με την εξέταση του χώρου και των σχέσεων του με τους δρώντες χαρακτήρες των μυθιστορημάτων. Αφορμή στάθηκε η παρακολούθηση του μεταπτυχιακού μαθήματος «Ζητήματα Θεωρίας της Λογοτεχνίας και Πολιτισμικής Κριτικής» της Επίκουρης Καθηγήτριας Παναγιώτας Καραβία κατά το ακαδημαϊκό έτος 2020-2021, στο οποίο αναδείχτηκε η ποικιλία τόσο των λογοτεχνικών τοπογραφιών όσο και των θεωρητικών προσεγγίσεων του χώρου.

Όπως κάθε προσπάθεια, έτσι κι αυτή συνάντησε στον δρόμο της τις δικές της δυσκολίες. Η παρατεταμένη διάρκεια της πανδημίας που ανέτρεψε τη ροή της καθημερινότητας δεν άφησε ανεπηρέαστο ούτε τον χώρο του πανεπιστημίου. Τα διαδικτυακά μαθήματα περιόρισαν την ανθρώπινη επαφή επιδρώντας αφενός στην εκπαιδευτική διαδικασία, αφετέρου στη γνωριμία διδασκόντων και διδασκομένων με όλα τα θετικά που απορρέουν από αυτήν τη σχέση. Παράλληλα, η αυστηρή λειτουργία των βιβλιοθηκών, σύμφωνα με τα υγειονομικά πρωτόκολλα, δυσχέρανε σημαντικά τις διαδικασίες του δανεισμού των απαραίτητων για την εργασία μελετών. Ωστόσο, τόσο η αξιοποίηση των διαδικτυακών πηγών όσο κι οι σημαντικές υποδείξεις των καθηγητών συνέτειναν καθοριστικά στην επίλυση και την υπέρβαση όλων των παραπάνω ζητημάτων.

Κλείνοντας, θα ήμουν αγνώμων αν δεν ευχαριστούσα για την πολύτιμη αρωγή της, τη στοχευμένη καθοδήγησή της και τις ενθαρρυντικές συμβουλές της την κυρία Καραβία ως επιβλέπουσα της εργασίας μου. Κυρίως όμως την ευχαριστώ για την αταλάντευτη εμπιστοσύνη που έδειξε στο πρόσωπό μου κατά τη συνεργασία μας, ενώ γνώριζε ότι προέρχομαι από ένα εντελώς διαφορετικό γνωστικό αντικείμενο σε σχέση με τη φιλολογία, κάτι που δικαιολογημένα θα γεννούσε αμφιβολίες σχετικά με την

επάρκεια της θεωρητικής μου σκευής και την ικανότητα της μελέτης μου. Τέλος, θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Καθηγητή Γιώργο Ανδρειωμένο και στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Έλενα Κουτριάνου για τις γνώσεις που μοιράστηκαν με το φοιτητικό κοινό αφειδώς κατά τις παραδόσεις των μεταπτυχιακών τους μαθημάτων αλλά εξίσου διότι αποτελούν τα άλλα δύο μέλη της εξεταστικής επιτροπής της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Μάνος Ελευθερίου αποτελεί μια φωτισμένη μορφή της τέχνης και των ελληνικών γραμμάτων. Ακάματος εργάτης του στίχου, ευαίσθητος ποιητής και λυρικός πεζογράφος συνιστά μια ιδιαίτερη περίπτωση πνευματικής αεικινήσιας. Ωστόσο, αν από τη μια πλευρά θεωρείται καταξιωμένος στιχουργός, από την άλλη λίγη σημασία έχει δοθεί στη μελέτη της πεζογραφίας του. Τα τραγούδια και τα ποιήματά του, λόγω της απήχησής τους, ίσως να τοποθέτησαν στην αφάνεια τα διηγήματα και τα μυθιστορήματά του. Έτσι, αν κι έχουμε αρκετές ερευνητικές προσπάθειες για τον έμμετρο λόγο του,¹ απουσιάζουν αντίστοιχες προσεγγίσεις για τα πεζά του, πέρα από ελάχιστες κριτικές ή συντομότερες αναφορές σε μελέτες της μεταπολιτευτικής πεζογραφίας.²

Η συγκεκριμένη εργασία θα ασχοληθεί με το όχι επαρκώς αναλυμένο πεδίο των μυθιστορημάτων του, χωρίς να φιλοδοξεί να αποτελέσει μια ολιστικού τύπου ερμηνεία τους. Θα επικεντρωθεί στη λογοτεχνική ανάπλαση του χώρου και τη διερεύνηση της αλληλεπίδρασής του με τους κεντρικούς μυθιστορηματικούς χαρακτήρες του Ελευθερίου. Ειδικότερα, θα περιοριστεί σε συγκεκριμένες πτυχές του χώρου όσο και σε ειδικότερες θεωρήσεις του.

Από το αξιολογούμενο σύνολο θεωρητικών που ανήγαγαν σε ποιότητα τον χώρο, υπερβαίνοντας το στατικό σχήμα ενός αδρανούς σκηνικού, στην παρούσα εργασία κρίθηκε ως προσωπική επιλογή η φουκωική χωρική προσέγγιση. Στο άρθριο οντολογικό και γνωσιολογικό σύστημα που οικοδόμησε ο Michel Foucault δεν παρέλειψε να εξετάσει με αυξημένο ενδιαφέρον την υλική επίδραση του χώρου πάνω στις κοινωνίες και, όπως ο ίδιος τονίζει, τη μορφή του εξωτερικού παρά του εσωτερικού.³ Η ρηξικέλευθη και πολλές φορές αιρετική σκέψη του Foucault, ο συγκερασμός στη θεωρία του τόσο νεωτερικών όσο και μετανεωτερικών στοιχείων

¹ Ενδεικτικά βλ. «Αφιέρωμα στον Μάνο Ελευθερίου», *Ταμβός. Περιοδικό Λόγου, Τέχνης και Πολιτισμού*, τχ. 20, Δεκέμβριος 2008· «Πενήντα χρόνια Μάνος Ελευθερίου», *Μετρονόμος*, τχ. 58, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2015 και «Αφιέρωμα: Μάνος Ελευθερίου», *Χάρτης. Μηνιαίο περιοδικό Λόγου και Τέχνης*, τχ. 5, Μάιος 2019.

² Βλ. Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*, Πόλις, Αθήνα 2018, σσ. 650-653 και Ελισάβετ Κοτζιά, *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010. Το μέτρο και τα σταθμά*, Πόλις, Αθήνα 2010, σ. 510.

³ Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σ. 259.

και κυρίως η επίδραση των ιδεών του ανανέωσε την εξέταση του χώρου καθοριστικά κι έθεσε τις βάσεις μιας καινούριας οπτικής στη μελέτη της χωρικότητας. Αρχικά, στο σύντομο δοκίμιό του «Ετεροτοπίες» διακρίνει κυρίως τους παράλληλους με τη δημόσια ζωή πραγματικούς χώρους που ονομάζει *ετεροτοπίες* σε αντιδιαστολή προς τις ουτοπίες, χώρους μη υπαρκτούς, που τοποθετούνται σ' ένα απώτατο μέλλον. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο προεκτείνει την τοπολογία του ερευνώντας τον χώρο ως την υλική βάση πάνω στην οποία δομείται η εξουσία μέσω του ελέγχου των σωμάτων αλλά και αντιστρόφως, ως αυστηρά καθορισμένο πεδίο που διαμορφώνεται από τις σχέσεις εξουσίας, οι οποίες απλώνονται δυναμικά στο πλαίσιο της κοινωνίας.

Η δομή της εργασίας ακολουθώντας το παραπάνω μεθοδολογικό σχήμα διαμορφώθηκε ως εξής. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται μια σύντομη εισαγωγή στο έργο του Μάνου Ελευθερίου και μια πρώτη παρουσίαση των έξι μυθιστορημάτων του που εξετάστηκαν, ήτοι την τριάδα των ιστορικών μυθιστορημάτων *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, *Η γυναίκα που πέθανε δυο φορές*, *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα*. Μια ιστορία αγάπης, τα ιδιαίτερα αυτοαναφορικά *Άνθρωπος στο πηγάδι* και *Φαρμακείον εκστρατείας*, καθώς και το κύκνειο άσμα του, *Άνδρες του αίματος*. Όπου κρίθηκε αναγκαίο για την τεκμηρίωση των προβαλλόμενων θέσεων, αξιοποιήθηκαν επικουρικά και λοιπά έργα του συγγραφέα. Στο δεύτερο κεφάλαιο, ορίζεται ο χώρος και αναλύεται η σχέση που αναπτύσσει με τη λογοτεχνία καθώς και ο θεωρητικός στοχασμός γύρω απ' αυτόν, με έμφαση στον Michel Foucault και τις απόψεις του τόσο για τις ετεροτοπίες όσο και για τη χωρική οργάνωση της εξουσίας. Μετά τα δύο αυτά εισαγωγικά τρόπον τινά κεφάλαια, εξετάζονται στο τρίτο κεφάλαιο οι χώροι που δύνανται να χαρακτηριστούν και να λειτουργήσουν ως ετεροτοπίες στα μυθιστορήματα του Ελευθερίου. Το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει στον χώρο που υφαίνει η εξουσία στο δυστοπικό μυθιστόρημα *Άνδρες του αίματος* ως αποτέλεσμα ενός τερατογενούς καθεστώτος που συνάδει με τη φουκωική αντίληψη μιας «πανοπτικής πολιτικής τεχνολογίας». Το τέταρτο μέρος του κεφαλαίου αξιοποιεί την πολιτική θεωρία του Thomas Hobbes στο έργο του Λεβιάθαν, αφενός λόγω της παρομοίωσης του αυταρχικού καθεστώτος των *Ανδρών του αίματος* με πραγματικό τέρας, το οποίο παραπέμπει στο μυθικό εβραϊκό κήτος, αφετέρου διότι η πρακτική εξουσία που αναδεικνύεται στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα προσιδιάζει στον τύπο της ολοκληρωτικής τυραννίας που περιέγραψε ο Άγγλος στοχαστής.

1. ΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

Ο Μάνος Ελευθερίου (1938-2018) υπήρξε μία ξεχωριστή πνευματική προσωπικότητα που άφησε ανεξίτηλο το ίχνος της στον κόσμο των γραμμάτων. Έγινε κυρίως γνωστός από το μεγάλο και καθοριστικό στιχουργικό του έργο και το ευρύ κοινό τον αγκάλιασε ειλικρινά. Συνεργάστηκε με όλους τους κορυφαίους συνθέτες (Μάνο Χατζιδάκη, Μίκη Θεοδωράκη, Σταύρο Ξαρχάκο, Χρήστο Λεοντή, Δήμο Μούτση, Θάνο Μικρούτσικο, Γιάννη Μαρκόπουλο, Σταύρο Κουγιουμτζή, κ.ά.), αποτέλεσε γνήσιο ποιοτικό διάδοχο του επιπέδου του Νίκου Γκάτσου⁴ και καθιερώθηκε ως πρότυπο για άξιους εργάτες του στίχου που συνέχισαν με τα ίδια υψηλά κριτήρια, όπως ο Κώστας Τριπολίτης και ο Άλκης Αλκαίος.

Το ακατάβλητο διανοητικό σφρίγος και η πνευματική αεικινήσια τον ώθησαν στη θαρραλέα ενασχόληση με πολλές και διαφορετικές δραστηριότητες. Πέραν λοιπόν του στίχου έγραψε ποίηση, διηγήματα, νουβέλες, μυθιστορήματα, ακόμη και παιδικά παραμύθια. Φιλοτέχνησε φωτογραφικά λευκώματα, ασχολήθηκε με τη συγγραφή μελετών και δοκιμίων, αρθρογραφούσε τακτικά στον τύπο και παρουσίαζε για χρόνια ραδιοφωνικές εκπομπές.

Η είσοδος του Ελευθερίου στον χώρο της πεζογραφίας γίνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1960, περίπου παράλληλα με την εμφάνισή του στην ποίηση και τη δισκογραφία. Το 1964 δημοσίευσε τη συλλογή διηγημάτων *Το διευθυντήριο* ενώ το 1965 ακολούθησε *Η σφαγή*. Το 1994 κυκλοφόρησε η εμβληματική νουβέλα του *Το άγγιγμα του χρόνου* και το 2007 η συλλογή διηγημάτων *Η μελαγχολία της πατρίδας μετά τις ειδήσεις των οκτώ*.

Η ενασχόλησή του με το μεγάλο κι εκτεταμένο πεζογραφικό είδος του μυθιστορήματος άργησε να συμβεί. Ο Ελευθερίου καθυστέρησε να καταπιαστεί μ' αυτό κι έπρεπε να επέλθει το γύρισμα του αιώνα για να εκδώσει την πρώτη του δουλειά. Έτσι, μόλις το 2004 έγραψε *Τον καιρό των χρυσανθέμων* κι έκτοτε συμπληρώθηκε μία πορεία που αριθμεί έξι μυθιστορήματα. Το 2006 ακολούθησε *Η γυναίκα που πέθανε δυο φορές*, το 2008 το *Άνθρωπος στο πηγάδι*, το 2011 το *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα. Μια ιστορία αγάπης* και το 2016 το *Φαρμακείον Εκστρατείας*. Το

⁴ Roderick Beaton, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. Ευαγγελία Ζουργού - Μαριάννα Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 339.

τελευταίο του μυθιστόρημα *Άνδρες του αίματος* κυκλοφόρησε έναν χρόνο μετά τον θάνατο του, το 2019. Τα έξι αυτά έργα δεν αποτελούν αυτόνομους θύλακες ξεχωριστών ιστοριών αλλά στο νοητό σύμπαν του Ελευθερίου αλληλοσυνδέονται και αλληλοτροφοδοτούνται δημιουργώντας, με εξαίρεση το κύκνειο άσμα του, δύο επιμέρους ομάδες. Η πρώτη ομάδα αφορά τα τρία ιστορικά μυθιστορήματα που συνέγραψε, στα οποία κυριαρχεί το θέατρο: *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, *Η γυναίκα που πέθανε δυο φορές* και το *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα*. *Μια ιστορία αγάπης*.

Στον *καιρό των χρυσανθέμων*,⁵ ο θίασος της ξακουστής ηθοποιού Ευαγγελίας Παρασκευοπούλου φτάνει μετά από την ταλαιπωρία μιας μεγάλης τρικυμίας στην Ερμούπολη με σκοπό να παρουσιάσει τη *Φαύστα* του Δημητρίου Βερναρδάκη. Μετά την παράσταση ακολουθεί αρχοντική δεξίωση στο μέγαρο της πλούσιας οικογένειας Πινά. Όλα αυτά λαμβάνουν χώρα το μακρινό 1896. Ο συγγραφέας κάνει εκτενείς αναφορές στον χώρο του θεάτρου και τους ανθρώπους του, ηθοποιούς, συγγραφείς και λοιπούς συντελεστές. Παράλληλα, παραθέτει μία διαυγή κοινωνική ανατομία του νησιού μέσα από τη δράση του ζεύγους Πινά και σκιαγραφεί έναν αστικό πολιτισμό που μπολιάστηκε, πλάι στα ντόπια, και με δυτικά στοιχεία. Όμως τώρα, κοντά στην αλλαγή του αιώνα, αυτός ο απαστράπτων κόσμος αδυνατεί να επιβιώσει και παραπαίει σταθερά λόγω της αδυναμίας του να προσαρμοστεί στις κάθε λογής εξελίξεις που πραγματοποιούνται. Η πρώτη μυθιστορηματική εμφάνιση του Μάνου Ελευθερίου υπήρξε θαυμαστή. Το βιβλίο πούλησε πολλές χιλιάδες αντίτυπα, αγαπήθηκε από το αναγνωστικό κοινό και κέρδισε το Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος το 2005. Ωστόσο, παρουσιάζει εμφανή ελαττώματα που αρκετές φορές το καθιστούν δύσπεπτο. Οι χαρακτήρες παραμένουν υποτονικοί, ενώ η γνώση του συγγραφέα για το θέατρο βαραίνει την ατμόσφαιρα και δεν αφομοιώνεται ομαλά στην εξέλιξη της πλοκής, καθιστώντας την αφήγηση επίπεδη ή και αδύναμη.⁶

Στα ίδια γνώριμα μονοπάτια συνεχίζει και στο δεύτερο μυθιστόρημά του, *Η γυναίκα που πέθανε δυο φορές*,⁷ στο οποίο ασχολείται με τον μύθο που σκεπάζει τον μυστηριώδη θάνατο της ηθοποιού Ελένης Παπαδάκη κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών, μιας μοιραίας γυναίκας με αμφίσημη στάση ζωής, η οποία μέσω των υψηλών γνωριμιών που είχε καλλιεργήσει στο περιβάλλον των Γερμανών κατακτητών διέσωζε πολλούς πατριώτες που είχαν πέσει στα χέρια των ναζί. Η

⁵ Μάνος Ελευθερίου, *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

⁶ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρεμούς*, ό.π., σ. 651.

⁷ Μάνος Ελευθερίου, *Η γυναίκα που πέθανε δυο φορές*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.

ιστορία ξετυλίγεται μέσα από την έρευνα που διενεργεί ένας γιατρός από προσωπικό ενδιαφέρον και τη συνάντησή του με έναν ηλικιωμένο, ο οποίος του διηγείται την περίπτωση παραθέτοντάς του στοιχεία και, τελικά, του εκμυστηρεύεται πως η Ελένη Παπαδάκη δεν δολοφονήθηκε εκείνους τους δύσκολους καιρούς αλλά ότι επέζησε και ότι ο ίδιος τόσα χρόνια τη φιλοξενεί. Και εδώ όμως αναφέρονται προβλήματα τα οποία ο Ελευθερίου δεν ξεπέρασε. Η αφήγηση κινείται με ρυθμούς αδιάφορους που δυστυχώς απέχουν από το να γοητεύσουν τον αναγνώστη και να αξιοποιήσουν επαρκώς το μυστήριο που αντικειμενικά σκεπάζει τη δολοφονία της ηθοποιού. Όπως διαπιστώνει και ο Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, «η πλοκή ακολουθεί πιεστικά ένα αδρανές σχήμα με πλήθος απίθανες εικασίες και λογικές υπερβάσεις που χαλάνε κάθε αίσθηση μυθοπλαστικής συνοχής, αλλά και θεατρικότητας».⁸

Η πρώτη ομάδα των ιστορικών μυθιστορημάτων με θέμα από τον χώρο του θεάτρου ολοκληρώνεται με το *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα. Μια ιστορία αγάπης*.⁹ Οι νεκροί ηθοποιοί κι όλοι οι ρόλοι του διεθνούς ρεπερτορίου που κατοικούν στον Παράδεισο επιλέγουν ως τόπο της επικείμενης επίγειας συνάντησής τους τη Σύρο. Το μέγαρο που θα τους φιλοξενήσει ανήκει στην οικογένεια Πινά από τον *Καιρό των χρυσανθέμων*. Μοναδικός μάρτυρας αυτού του ετήσιου συνεδρίου των αόρατων ψυχών γίνεται ο δεκαπεντάχρονος Ηλ, το alter ego του ίδιου του Ελευθερίου που θα τον χρησιμοποιήσει ως κεντρικό χαρακτήρα στα μυθιστορήματα *Άνθρωπος στο πηγάδι* και *Φαρμακείον Εκστρατείας*. Στο έργο παρελαύνουν τα πιο φημισμένα ονόματα της εγχώριας και της ξένης θεατρικής σκηνής του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα: η Ελένη Φροσάρ, η γνώριμη Ευαγγελία Παρασκευοπούλου, η Πιπίνα Βονασέρα, ο Ματίας Κλάουζεν, ο Ντέιβιντ Γκάριγκ, κ.ά. Παράλληλα, όμως, δεν παραβλέπονται ούτε οι αγνοημένοι δεύτεροι ή τρίτοι ρόλοι αλλά ούτε και οι άγνωστοι ηθοποιοί που δεν κατέκτησαν ποτέ τη δόξα. Η εναλλαγή των χαρακτήρων, η αποσπασματική ψυχογράφησή τους που δίνει την εντύπωση της πρώτης γνωριμίας και η ατμόσφαιρα που προσιδιάζει σε παραμύθι δημιουργούν μία ομαλή αφήγηση απαλλαγμένη από τα δεινά των δύο προηγούμενων μυθιστορημάτων. Το μεταφυσικό στοιχείο που κυριαρχεί δεν βαραίνει το κλίμα ως απόκρυφο, δυσπρόσιτο ή τρομακτικό, αλλά ενεργοποιεί τη φαντασία κι απελευθερώνει το όνειρο, τη χαρά και την αθωότητα.

⁸ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρεμούς*, ό.π., σ. 651.

⁹ Μάνος Ελευθερίου, *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα. Μια ιστορία αγάπης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011.

Στη δεύτερη μυθιστορηματική ομάδα περιλαμβάνονται το *Άνθρωπος στο πηγάδι*¹⁰ και το *Φαρμακείον εκστρατείας*.¹¹ Σε αυτά ο Ελευθερίου εγκαταλείπει το πεδίο της ιστορίας κι ανοίγει έναν καινούριο δρόμο προς την αποκάλυψη της εσωτερικότητας του ατόμου. Και στα δύο πρωταγωνιστεί ο Ηλ, η τεχνητή περσόνα που έπλασε ο συγγραφέας για να αντικαταστήσει τον εαυτό του: «Δεν πρόκειται ούτε για ταύτιση ούτε για ετεροπροσδιορισμό, αλλά γι' αναζήτηση του ατομικού στίγματος μέσα από την υπέρθεση προσωπικών αγωνιών σ' έναν οικείο, συγγενικό άλλο». ¹² Στον *Άνθρωπο στο πηγάδι*, ένας σαραντάρης συγγραφέας λόγω ενός ατυχήματος εγκλωβίζεται μέσα σ' ένα πηγάδι. Η παραμονή του εκεί καθίσταται αφορμή να στραφεί μέσα του, να ταξιδέψει στο παρελθόν του, να ανασύρει μνήμες και να στοχαστεί τις μελλοντικές συγγραφικές του ιδέες. Στο *Φαρμακείον Εκστρατείας* ο Ηλ είναι πλέον ηλικιωμένος και αναλογιζόμενος σημεία της ζωής του θυμάται ξεχασμένες ιστορίες, προσωπικές ή και τρίτων ατόμων, αφηγήσεις που άκουσε, αγαπημένα πρόσωπα που χάθηκαν και σκοπούς που ξέχασε. Μετά απ' αυτήν την εξομολογητική καταβύθιση στον χάρτη των εμπειριών του παίρνει την απόφαση να δώσει ο ίδιος ένα τέλος στον βίο του και επιλέγει την αυτοκτονία. Το έργο είναι ανθρώπινο, κυριαρχείται από μία βαθιά μελαγχολία κι αφήνει μετέωρο το ερώτημα αν η ζωή του καθενός δικαιώθηκε ή παρέμεινε βασανιστικά ανολοκλήρωτη.

Το τελευταίο μυθιστόρημά του *Άνδρες του αίματος*,¹³ το οποίο εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, ίσως είναι και το καλύτερο μυθιστόρημα που έγραψε ο Μάνος Ελευθερίου. Ωριμο και κατά βάση αλληγορικό, καταφέρνει να γίνει το απόσταγμα της πεζογραφικής παράδοσης του δημιουργού, συνταιριάζοντας σ' αυτό τις δύο προηγούμενες θεματικές, της ιστορίας και της ατομικότητας. Έτσι, πετυχαίνει να αναδείξει το βάρος της ιστορίας έναντι του ατόμου και το χρέος εκάστου ανθρώπου να την υπερβεί.

Το έργο περιλαμβάνει δύο μέρη. Στο πρώτο περιγράφεται η καθημερινότητα σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς που μετέρχεται αντιδημοκρατικές μεθόδους και διαιώνίζει την εξουσία του χρησιμοποιώντας άκρατη βία, με την οποία ποδηγετεί τον λαό. Οι εκπρόσωποι του πολιτεύματος είναι βουτηγμένοι στη διαφθορά και στην

¹⁰ Μάνος Ελευθερίου, *Άνθρωπος στο πηγάδι*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.

¹¹ Μάνος Ελευθερίου, *Φαρμακείον Εκστρατείας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

¹² Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Η ελιά και η φλαμουριά. Ελλάδα και κόσμος, άτομο και ιστορία στην ελληνική πεζογραφία 1974-2020*, Πατάκης, Αθήνα 2021, σ. 161.

¹³ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2019.

αυθαιρεσία και νομιμοποιούν τον ρόλο τους προφασιζόμενοι την πιστή υπακοή τους σε μία ανώτατη, υπερβατική αρχή που παρομοιάζεται με τέρας. Στο δεύτερο μέρος εμφανίζεται ένας προφήτης που κηρύσσει την ειρηνική επανάσταση και την απελευθέρωση από κάθε μορφή δουλείας. Ο προφήτης συλλαμβάνεται κι εκτελείται από το καθεστώς κι ο μαθητής του Ευδόκιμος αποσύρεται σε ένα ήσυχο νησί για να καταγράψει την ιστορία του βίου του δασκάλου του και να διασώσει τις διδαχές του. Ο παραλληλισμός των συγκεκριμένων προσώπων με τον Ιησού και τον μαθητή του, τον ευαγγελιστή Ιωάννη, είναι σαφής. Επιπλέον, αναδεικνύεται η ευθύνη και ο ηθικός ρόλος των διανοουμένων που ως πνευματικοί ταγοί οφείλουν να αφυπνίζουν τον λαό, να αντιστέκονται στην ανελευθερία και να καθίστανται ζωντανό παράδειγμα στα μάτια των πολλών. Δυστυχώς, όμως, όσο κι αν είναι παρόντες σ' αυτές τις άνισες μάχες, ο Ελευθερίου τονίζει ότι πρέπει ο άνθρωπος να στραφεί πρωτίστως εντός του, να υπερβεί τους υπαρξιακούς του φόβους και να σπάσει τις αλυσίδες της αυταπάτης. *Τέρας δεν υπάρχει [...] το τέρας είναι στο μυαλό του καθενός μας και το μυαλό του καθενός μας πλάθει ένα τέρας.*¹⁴ Το βάρος-ενδιαφέρον του έργου μετατοπίζεται, έτσι, από την απρόσωπη ιστορία στο προσωποποιημένο άτομο, επιφορτίζοντάς το με το δικαίωμα-υποχρέωση να γίνει ο πρωταγωνιστής της ζωής του. Η συνειδητοποιημένη θέληση είναι το ειρηνικό κλειδί που ανοίγει τις πύλες στον καθένα να γίνει αυτό που είναι.

Το κύκνειο άσμα του Μάνου Ελευθερίου είναι ένα βαθύτατο ανθρώπινο έργο, παρότι καταγράφει τις σκληρές σκηνές ενός κλειστοφοβικού κι ερεβώδους τοπίου, μιας πολιτικής δυστοπίας που πέραν των άλλων δεινών έχει εξανεμίσει και την παραμικρή υπόνοια ελπίδας. Το θέατρο, προσφιλές θέμα του συγγραφέα, δεν εμφανίζεται εδώ ως τέχνη αλλά ως διαχρονική, στυγερή τραγωδία που προβάλλει τη δυστυχία του εξουσιασμένου πλήθους συνολικά, ως φαινόμενο χωρίς τοπικά και χρονικά όρια. Η πνευματική διαθήκη, λοιπόν, του συγγραφέα έρχεται να αποκαταστήσει την ηθική τάξη των πραγμάτων και να αποτελέσει έναν φόρο τιμής στους καταφρονεμένους και αγνοημένους κομπάρσους της ιστορίας, υπενθυμίζοντας σε όλους ότι «η καταχωρημένη στα επίσημα κιτάπια ζωή των ανθρώπων δεν έχει καμία σχέση με όσα βίωναν με πόνο και με αίμα ως μια απρόφερτη ως σήμερα πραγματικότητα μυριάδες ανθρώπων οπουδήποτε γης».¹⁵

¹⁴ Στο ίδιο, σ.165.

¹⁵ Θανάσης Θ. Νιάρχος, «Επίμετρο» στο Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σσ. 433-434.

2. ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

2.1 Ορισμός του λογοτεχνικού χώρου

Ο χώρος και η σχέση του με τη λογοτεχνία αποτελούν ένα πεδίο μελέτης που συχνά παραβλέπεται. Είναι σύνηθες να αποδίδεται μεγαλύτερη σημασία στην ιστορία, στην αφήγηση και στους χαρακτήρες ενός έργου παρά στην εξέταση του χώρου μέσα στον οποίο αυτοί είναι «εγκατεστημένοι» και αναπτύσσουν τη δράση τους. Υποτιμάται έτσι το στοιχείο του περιβάλλοντος των ηρώων, το οποίο σύμφωνα με την κλασική λογοτεχνική παράδοση θεωρείται δευτερεύον στοιχείο του κειμένου και έπεται της καθαρής αφήγησης. «Ο τόπος αξιολογείται τελευταίος.»¹⁶

Στο *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* του Γεωργίου Μπαμπινιώτη ως χώρος νοείται «το πλαίσιο (τοπικό, φυσικό, κοινωνικό) μέσα στο οποίο υπάρχει ή/και δρα (κάποιος, κάτι)».¹⁷ Ως συνώνυμα του όρου δίδονται οι λέξεις τόπος και περιβάλλον. Ο χώρος αποτελεί το περιβάλλον που απεικονίζεται μέσα από τα μάτια του παρατηρητή-υποκειμένου και καθίσταται το αντικείμενο αναπαράστασης, αν και μ' έναν τρόπο αφαιρετικό, αφού οργανώνεται από μία ελεύθερη επιλογή στοιχείων που υποστηρίζουν το εγχείρημα του συγγραφέα.

Στη λογοτεχνία, παρότι η έμφαση δίδεται στην αφήγηση και τις τεχνικές της, η διαδικασία αναπαράστασης του χώρου, δηλαδή η περιγραφή, πολλές φορές παύει να έχει έναν στεγνό, βοηθητικό ρόλο κι αποκτά σημαίνουσες ιδιότητες που ξεφεύγουν από την παθητική στατικότητα ενός αδιάφορου σκηνικού. Έτσι, ο χώρος που σε μία πρώτη ανάγνωση εκλαμβάνεται ως διακοσμητικό χαρακτηριστικό του έργου, συνήθως ενδύεται και μία δεύτερη λειτουργία, συμβολική, σε άμεση σχέση με την ψυχολογία των αφηγηματικών προσώπων. Συχνά, μάλιστα, «η συμβολική και ταυτόχρονα περιεκτική έννοια του χώρου στη λογοτεχνία λειτουργεί ως αφηγητής για την κοινωνία και την τέχνη, περιγράφει εμπειρίες, εικόνες, βιώματα και σκέψεις.»¹⁸ Ο χώρος αναδεικνύεται με αυτόν τον τρόπο σε έναν κομβικό παράγοντα που συνδέει το κείμενο με τον εξωλογοτεχνικό κόσμο, γίνεται ο καθρέφτης του αφηγητή, ανασύρει

¹⁶ Μαρία Λιλιμπάκη-Σπυροπούλου, *Ο χώρος στη λογοτεχνία*, Ένεκεν, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 11.

¹⁷ Γιώργος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2006, σ. 1978.

¹⁸ Μαρία Λιλιμπάκη-Σπυροπούλου, *Ο χώρος στη λογοτεχνία*, ό.π., σ. 229.

μνήμες, δομεί κοινωνικές ή εθνικές ταυτότητες, γεννά συναισθήματα και προκαλεί επιθυμίες. Οι συγγραφείς, χωρίς ίσως να το συνειδητοποιούν, αξιοποιούν τον χώρο κατασκευάζοντας ένα συμβολικό σύμπαν άρρητων ιδεών και κρυφών, προσωπικών αισθημάτων.¹⁹ Οι λειτουργίες που αποκαλύπτονται από τη συμβολική διάσταση του χώρου και με τις οποίες τον εμβαπτίζουν οι λογοτέχνες, πέρα από τον πρωτογενή αισθητικό του ρόλο, συνιστούν τη χωρικότητα, το σύνολο δηλαδή των ιδιοτήτων που πηγάζουν από τον χώρο και την αλληλεπίδρασή του με τους χαρακτήρες της αφήγησης.

Η αναφορά στον χώρο γεννά συχνά κι έναν στοχασμό γύρω από τον χρόνο και τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ τους. Χρόνος και χώρος εξετάζονται πάντοτε έχοντας ο ένας ως σημείο αναφοράς τον άλλον. Άλλοτε λογίζονται ως διαμετρικά αντίθετες έννοιες κι άλλοτε συνυπάρχουν δημιουργώντας στην αστρονομία τη διάσταση του χωροχρόνου ή στη φιλοσοφία τους δύο απαραίτητους όρους του εξωτερικού κόσμου, κατά την καντιανή διδασκαλία. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Τζιόβας, στη σύγχρονη εποχή παρατηρείται «μια ριζική μετατόπιση έμφασης από τον χρόνο στον χώρο».²⁰ Αυτό οφείλεται, όπως υποστηρίζει, κατά πρώτο λόγο στην πρόβλεψη του τέλους της ιστορίας στις αρχές της δεκαετίας του 1990 με την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης. Το τέλος της γραμμικής εξέλιξης της ιστορίας, όπως το σκιαγράφησε ο Francis Fukuyama, γέννησε την ψευδαίσθηση μιας οριστικής κι απόλυτης προόδου που πάγωσε τον χρόνο, αφήνοντας στην άκρη το παρελθόν και μεγιστοποιώντας το νόημα του παρόντος.²¹ «Η σημερινή εποχή θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί περισσότερο εποχή του χώρου. Ζούμε στην εποχή του ταυτόχρονου, στην εποχή της συμπαράθεσης, στην εποχή του κοντινού και του απόμακρου, του παρακείμενου, του διάσπαρτου.»²² Το παρελθόν έχει παραμείνει πίσω κι αυτό που επιτακτικά κυριαρχεί είναι ένα διαρκές παρόν που επιβάλλεται πάνω στα σώματα, προτρέπει σ' έναν άλλο τρόπο ανάγνωσης της ιστορίας και σηματοδοτεί τη μετάβαση από τη νεωτερικότητα στη μετανεωτερικότητα. Η

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 224.

²⁰ Δημήτρης Τζιόβας, «Από το χρόνο στο χώρο», *Κουλτούρα και λογοτεχνία. Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 11.

²¹ Παράλληλα, συμμερίζεται την άποψη του αμερικανού διανοητή Fredric Jameson πως «η μετάβαση από το χρόνο στο χώρο αντιστοιχεί και στη μετάβαση από τον ιμπεριαλισμό στην παγκοσμιοποίηση» (στο ίδιο, σ. 13). Αντιλαμβάνεται ότι η καθυστέρηση κι η υπανάπτυξη που χώριζε την αποικία από τη μητρόπολη ως χρονικά στοιχεία έχουν απολέσει την ισχύ τους και πλέον το ενδιαφέρον για τον χώρο κερδίζει έδαφος μέσω της μελέτης των διαφορετικών ταυτοτήτων.

²² Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σ. 255.

ανανεωμένη εξέταση του χώρου και το βαθύ ενδιαφέρον που εκδηλώνεται στη σύγχρονη εποχή για τη χωρικότητα είναι απότοκο της μεταμοντέρνας συνθήκης που ξεπέρασε την προσήλωση του μοντερνισμού στη ροή του χρόνου. «Αν ο μοντερνισμός αναζητούσε το μυστικό του χρόνου, ο μεταμοντερνισμός γοητεύεται από την ιδέα του χώρου.»²³ Η στροφή προς τον χώρο ενισχύει τις απόπειρες ερμηνείας και κατανόησης των κειμένων από μία καινούρια οπτική που είχε περάσει για χρόνια στην εξορία των κριτικών προσεγγίσεων. «Η ένταξη των δρώμενων σε έναν ορισμένο από πριν χώρο αναπτύσσει μια πλήρη σχέση μεταξύ της πεμπτουσίας των νοημάτων από τη μία και των δράσεων και αισθημάτων από την άλλη. Γιατί ο τόπος στη λογοτεχνία δεν είναι το σκηνικό, είναι η βάση, ο καμβάς.»²⁴

2.2 Η αντίληψη του χώρου σε νεωτερικούς και μετανεωτερικούς διανοητές

Από την εποχή της νεωτερικότητας έως και την εποχή της μετανεωτερικότητας πολλοί φιλόσοφοι, θεωρητικοί και κοινωνικοί στοχαστές ασχολήθηκαν με τον χώρο προσπαθώντας να τον αναλύσουν και να τον εντάξουν στο πλαίσιο δράσης της εποχής τους. Κοινό γνώρισμα όλων αυτών των διανοητών είναι πως δεν αρκέστηκαν σε μία στατική εξέταση του χώρου αλλά ότι τον αντιμετώπισαν ως έναν παράγοντα που καθορίζει τη ζωή των ανθρώπων και την ευρύτερη οργάνωση των κοινωνιών. Καθένας από τη σκοπιά του δεν παρέμεινε σε μία αντίληψη που όριζε τον χώρο ως αδιάφορη ποσότητα αλλά τον ανήγαγε σε ποιότητα, σε μέγεθος που διαθέτει ξεχωριστές λειτουργίες, ιδίως σε σχέση με τον άνθρωπο.

Από αυτούς, ο Walter Benjamin στα έργα του *Μονόδρομος*,²⁵ *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλιαεννιακόσια*²⁶ και *Σαρλ Μπωντλαίρ. Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*²⁷ εξέτασε με μεταμαρξιστική οπτική την κορύφωση του μοντέρνου πολιτισμού επικουρούμενος, συν τοις άλλοις, από τη μορφή του πλάνητα ως περιφερόμενου παρατηρητή της αστικής καθημερινότητας. Ο Georg Simmel με τις

²³ Δημήτρης Τζιόβας, «Από το χρόνο στο χώρο», ό.π., σ. 12.

²⁴ Μαρία Λιλιμπάκη-Σπυροπούλου, *Ο χώρος στη λογοτεχνία*, ό.π., σ. 11.

²⁵ Walter Benjamin, *Μονόδρομος*, μτφρ. Νέλλη Ανδρικοπούλου, Άγρα, Αθήνα 2006.

²⁶ Walter Benjamin, *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια ενιακόσια*, μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου, Άγρα, Αθήνα 2005.

²⁷ Walter Benjamin, *Σαρλ Μπωντλαίρ. Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, μτφρ. Γιώργος Γκουζούλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

απόψεις που ανέπτυξε στα δοκίμιά του²⁸ είδε τις πόλεις ως το κορυφαίο χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεωτερικής εποχής, μολοντί επενεργούν ως παράγοντας αλλοτρίωσης του σύγχρονου ατόμου. Ο Gaston Bachelard,²⁹ από τη μεριά του, εξέτασε το εσωτερικό του σπιτιού μέσα από το πρίσμα μιας φαινομενολογικής προσέγγισης που αναδεικνύει την ενδότερη ψυχική αλήθεια του ανθρώπου κι απελευθερώνει τη φαντασία. Στον Kevin Lynch³⁰ οι «νοητικοί χάρτες» αποτέλεσαν τις διάφορες ιδέες που κάθε χρήστης διατηρεί σχετικά με την πόλη του, οι οποίες μέσα από τα προσωπικά του βιώματα συγκροτούν μια άτυπη εικόνα. Η σημειωτική ανάγνωση του αστικού τοπίου εκφράστηκε με ενάργεια από τον Roland Barthes, μεταξύ άλλων στην Ισπανία του *Γαλάζιου Οδηγού*³¹ και το Τόκιο της *Επικράτειας των σημείων*.³²

Κατά την περίοδο της μετανεωτερικότητας, από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 κι εξής, ο χώρος διαφοροποιείται αισθητά στη σκέψη των αντίστοιχων στοχαστών από τους προγενέστερους. Κοινό χαρακτηριστικό της περιόδου είναι μια αποσπασματική και πολύμορφη θεώρηση του χώρου, ο οποίος βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία μορφοποίησης. Ο Γάλλος μαρξιστής φιλόσοφος Henri Lefebvre³³ αντιλήφθηκε τον αστικό χώρο ως μια κοινωνική κατασκευή που την έχει διαβρώσει η άκρατη μεγέθυνση του καπιταλισμού. Γι' αυτό το «δικαίωμα στην πόλη» προτάσσεται ως το κοινωνικό αίτημα μιας νέας, χωρικής δικαιοσύνης, με το οποίο οι πολίτες θα τον οικειοποιηθούν με νέους όρους. Ο Paul Virilio³⁴ ασχολήθηκε με τις διακυμάνσεις των διεθνών εξελίξεων από τις τοπικές μητροπόλεις στο παγκοσμιοποιημένο σχήμα της «κοσμόπολης», ενώ ο Edward Said³⁵ κόμισε την έννοια του οριενταλισμού ως την επίπλαστη εικόνα πρόσληψης της ανατολής από τη

²⁸ Βλ. ενδεικτικά τα έργα *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα. Κοινωνιολογικά, φιλοσοφικά και αισθητικά κείμενα*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, καθώς και *Μητροπολιτική αίσθηση. Οι μεγαλουπόλεις και η διαμόρφωση της συνείδησης. Κοινωνιολογία των αισθήσεων*, μτφρ. Ιωάννα Μειτάνη, Άγρα, Αθήνα 2017.

²⁹ Gaston Bachelard, *Η ποιητική του χώρου*, μτφρ. Ελένη Βέλτσου, Χατζηνικολή, Αθήνα 2007.

³⁰ Kevin Lynch, *The Image of the City*, MIT Press, Boston 1960.

³¹ Ρολάν Μπαρτ, «Ο Γαλάζιος Οδηγός», *Μυθολογίες-Μάθημα*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου - Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππας, Αθήνα 1973, σσ. 96-100.

³² Ρολάν Μπαρτ, *Η επικράτεια των σημείων*, μτφρ. Κατερίνα Παπαϊακώβου, Ράππας, Αθήνα 1984.

³³ Henri Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και πολιτική*, μτφρ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Κουκκίδα, Αθήνα 2007.

³⁴ Paul Virilio, *Πανικόβλητη πόλη. Το αλλού αρχίζει εδώ*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2004.

³⁵ Edward W. Said, *Οριενταλισμός. Η πιο προκλητική σύγχρονη πολιτισμική μελέτη... Μια έντονη πολεμική της αντιμετώπισης που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

δυτική αποικιοκρατία. Ο γεωγράφος David Harvey³⁶ τόνισε από μια ταξική οπτική την υποβάθμιση του χώρου που επιφέρει η καπιταλιστική εξουσία μέσω της κοινωνικής αδικίας και της εξαθλίωσης.

2.3 Ο χώρος στη σκέψη του Michel Foucault

Ο Michel Foucault υπήρξε ένας ιδιαίτερα οξυδερκής Γάλλος στοχαστής, που ανέπτυξε πρωτοποριακό έργο και πολλές φορές τόσο αιρετικό που προκαλούσε τις παραδεδεγμένες αξίες. Διαμόρφωσε ένα πλήρες ερμηνευτικό πλαίσιο εξέτασης της κοινωνίας, μελέτησε διεξοδικά ανθρώπους θεωρούμενους κοινωνικά έτερους, όπως τους ψυχικά νοσούντες, τους φυλακισμένους και τους ομοφυλόφιλους και διαμόρφωσε μία θεωρία γύρω από το τρίπτυχο λόγος-εξουσία-αλήθεια.

Ο Foucault δεν αντιλαμβάνεται την αλήθεια ως ένα σταθερό κι αταλάντευτο επιστημονικό μέγεθος αλλά ως μια ιδεολογία που έχει κυριαρχικά επιβληθεί. Ιδιαίτερα στα ηθικά και κοινωνικά ζητήματα θεωρεί πως είναι αδύνατον να δοθούν απόλυτα αληθείς ή ψευδείς κρίσεις, καθώς η γνώση αυτών των φαινομένων υπόκειται σε ένα πλήθος ερμηνειών και, τελικά, χρωματίζεται από την προσωπική γλώσσα μέσω της οποίας επιλέγει να εκφραστεί το υποκείμενο. Η γλώσσα, συμπυκνώνοντας εντός της ένα αξιολογικό φορτίο, απηχεί πάντα τις πνευματικές επιλογές του ομιλούντος και κατά τον τρόπο της εκφοράς της μπορεί να αποδώσει ως πραγματικά ή μη διάφορα γεγονότα. Η ιδεολογία μέσω του λόγου διαπλάθει την αλήθεια και τελικά χαρακτηρίζει τον κόσμο. Στο σημείο αυτό ο Γάλλος διανοητής εισάγει την εξουσία και τον ρόλο που διαδραματίζει. Η εξουσία διατρέχει κάθετα όλη την κοινωνία και, με τη συλλογική δυναμική που διαθέτει, μπορεί να διαμορφώνει τις πεποιθήσεις του σώματος των πολιτών, υπερβαίνοντας τα γεγονότα της πραγματικότητας. «Είμαστε υποταγμένοι στην παραγωγή της αλήθειας μέσω της εξουσίας και δεν μπορούμε να ασκήσουμε εξουσία παρά μέσω της παραγωγής της αλήθειας.»³⁷ Εξουσία και γνώση αλληλεπιδρούν, αφού η εξουσία μπορεί να παράγει γνώση κι αυτή με τη σειρά της επικουρεί το πεδίο της εξουσίας. Κι ο λόγος, όπως

³⁶ David Harvey, *Εξεγερμένες Πόλεις. Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, μτφρ. Κατερίνα Χαλμούκου, ΚΨΜ, Αθήνα 2013.

³⁷ Μισέλ Φουκό, «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 102.

διαπιστώνει ο Foucault, είναι ο κυρίαρχος τρόπος διάδοσης κι επιβολής της εξουσίας. «Όταν η εξουσία λειτουργεί έτσι, ώστε να επιβάλλει την “αλήθεια” οποιουδήποτε συνόλου δηλώσεων, τότε ένας τέτοιος σχηματισμός λόγου παράγει ένα “καθεστώς αλήθειας”.»³⁸ Το καινοφανές στη συγκεκριμένη θεώρηση δεν αποτελεί η σχέση λόγου-εξουσίας-αλήθειας όσο το γεγονός ότι ο Foucault καταφάσκει τη σχετικότητα της γνώσης και την υποκειμενική αποτίμηση της πραγματικότητας, η οποία προκύπτει ως προϊόν μιας ερμηνευτικής διαδικασίας. Συγχρόνως, υπερβαίνοντας την παραδοσιακή διάκριση αλήθειας-ψευδούς παραπέμπει, χωρίς να την εισαγάγει, στην έννοια της μετα-αλήθειας που χαρακτηρίζει τη μεταμοντέρνα εποχή.

Αναφορικά με το ζήτημα του χώρου, ο φιλόσοφος κομίζει νέες κι ενδιαφέρουσες ιδέες. Επισημαίνει αρχικά πως το παρόν έχει δώσει ιδιαίτερη έμφαση στον χώρο και έχει υποβιβάσει την παραδοσιακή κυριαρχία του χρόνου. Κατόπιν, αναφέρεται σε τρεις διακριτές κατηγορίες χώρων: τις *ουτοπίες*, τις *ετεροτοπίες* και τους *άτοπους τόπους*. Οι ουτοπίες ως φανταστικοί, εξωπραγματικοί χώροι, δίνουν είτε την ιδανική εικόνα μιας τελειοποιημένης κοινωνίας (*ευτοπία*) είτε τη ζοφερή εικόνα μιας ασφυκτικής κοινωνίας (*δυστοπία*). Αντιθέτως, οι ετεροτοπίες είναι «πραγματικοί χώροι, ενεργοί χώροι, χώροι εγγεγραμμένοι στην ίδια τη θέσμιση της κοινωνίας, οι οποίοι συνιστούν ενός είδους αντι-χωροθεσίες [...] τόποι που βρίσκονται έξω από όλους τους τόπους, μολονότι είναι πραγματικά εντοπίσιμοι».³⁹ Οι ετεροτοπίες είναι τόποι που ανευρίσκονται εντός κάθε πολιτισμού, μοιάζοντας με ουτοπίες που έχουν απολέσει τον χαρακτήρα του μη υπαρκτού. Μεταξύ αυτών των δύο τύπων, ο Foucault συλλαμβάνει και την ύπαρξη ενός τρίτου. Είναι το πεδίο των ενδιάμεσων εμπειριών που συνδυάζουν στοιχεία τόσο από τις ουτοπίες όσο και από τις ετεροτοπίες, καθώς τη μια εμφανίζονται ως «άτοποι τόποι» του εξωπραγματικού και την άλλη παρουσιάζονται ως κοιτίδες ενός πραγματικού περιβάλλοντος. Ο καθρέφτης αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της συγκεκριμένης κατηγορίας.

Για τη διαρκή αναπροσαρμογή του ρόλου των ετεροτοπιών, η Gordana Fontana-Giusti παρατηρεί ορθά ότι, όπως αποτυπώνεται στη ροή των έργων του *Η αρχαιολογία της γνώσης*, «Άλλοι τόποι [Ετεροτοπίες]» και *Επιτήρηση και τιμωρία. Η*

³⁸ Stuart Hall «Η Δύση και οι λοιποί: Λόγος και εξουσία» στο Stuart Hall - Bram Gieben (επιμ.), *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θανάσης Τσακίρης - Βίκτωρ Τσακίρης, Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 430.

³⁹ Michel Foucault, «Άλλοι τόποι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σ. 260.

γέννηση της φυλακής, ο Foucault πέρασε από τις διάφορες εικόνες του χώρου που περιγράφει στη δόμηση μελετημένων χωρικών εννοιών, από έναν μεταφορικό λόγο στο πεδίο του πραγματικού.⁴⁰ Θεμελιώδης διαπίστωση του Foucault αποτελεί η σύζευξη που επιτυγχάνεται μεταξύ εξουσίας και χώρου.

Η διευρυμένη αντίληψη για την εξουσία ως δικτύου σχέσεων που διατρέχει ολόκληρη την κοινωνία έρχεται να συνδυαστεί γόνιμα με την κυριαρχία του χώρου έναντι του χρόνου στη σύγχρονη εποχή. Έτσι, στη σκέψη του Γάλλου στοχαστή η εξουσία αποκτά διαστάσεις τόπου. Η παρατήρηση αυτή ερείδεται κυρίως σε δύο βασικά στοιχεία. Το πρώτο αφορά τη διαπλαστική ικανότητα της εξουσίας να ορίζει το πλαίσιο δράσης των υπηκόων της αλλά και να διαμορφώνει το περιβάλλον της ζωής και των προοπτικών τους. Υφαίνει την καθημερινότητα, δείχνει τα όρια και χωροθετεί ένα βιωματικό πεδίο ελευθεριών και απαγορεύσεων. Με τον τρόπο αυτό, η εξουσία δομεί υποκείμενα από το πλήθος των διαιρεμένων ατόμων. Όπως τονίζει ο Foucault,

αυτή η μορφή εξουσίας ασκείται στην άμεση καθημερινή ζωή που ταξινομεί τα άτομα σε κατηγορίες, τα κατονομάζει διά της ίδιας τους ατομικότητας, τα προσκολλά στην ταυτότητά τους, τους επιβάλλει ένα νόμο αλήθειας τον οποίο πρέπει να τους τον αναγνωρίζει και τον οποίο οι άλλοι οφείλουν να αναγνωρίζουν στα άτομα αυτά. Είναι μια μορφή εξουσίας που μετασχηματίζει τα άτομα σε υποκείμενα.⁴¹

Μέσω του τρόπου άρθρωσης της εξουσίας αλλά και της δυναμικής εξάπλωσής της προς όλες τις κατευθύνσεις της κοινωνικής πυραμίδας, τα άτομα δεν παραμένουν τα αδρανή σημεία εφαρμογής της αλλά καθίστανται μέτοχοί της. «Το άτομο που έχει συγκροτηθεί από την εξουσία είναι συγχρόνως και φορέας της.»⁴²

Το δεύτερο στοιχείο για τη χωρική λειτουργία της εξουσίας στη σκέψη του Foucault αφορά την ανατομία των κυβερνητικών συστημάτων ήδη από την εποχή του 18ου αιώνα. Η εξουσία έχει εξελιχθεί κι έχει αναπτύξει μία σωρεία ιδιοτήτων που βασίστηκαν κυρίως στον έλεγχο του σώματος και την αντίστοιχη χωροθέτησή του. Τα τελειοποιημένα αυτά συστήματα ο Γάλλος θεωρητικός τα ονομάζει πειθαρχίες κι επισημαίνει ότι ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός δεν συνεπάγεται μία όλο και μεγαλύτερη πίστη, υπακοή ή έλλειψη αντίστασης προς τα καθεστώτα. Αντίθετα, η

⁴⁰ Gordana Fontana-Giusti, *Foucault for Architects*, Routledge, London 2013, σ. 139.

⁴¹ Μισέλ Φουκό, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 81.

⁴² Μισέλ Φουκό, «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια», ό.π., σ. 107.

εξουσία μάλλον καθίσταται περισσότερο πονηρή και προσαρμοστική. Εκλαμβάνεται ως ένα πλέγμα σχέσεων που διατρέχει αέναα τον κοινωνικό ιστό και δομεί ένα δυνητικό πεδίο αλληλεπίδρασης. Γι' αυτόν τον λόγο η εξουσία δεν εντοπίζεται αποκλειστικά στα κράτη αλλά διαχέεται ευρύτερα στο σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι πειθαρχίες με τη σειρά τους αποτελούν «μια συναρμογή όλο και καλύτερα ελεγχόμενη – όλο και περισσότερο ορθολογική και οικονομική – ανάμεσα στις παραγωγικές δραστηριότητες, στα δίκτυα επικοινωνίας και στο παιχνίδι των σχέσεων εξουσίας».⁴³ Η επιτυχία των πειθαρχικών συστημάτων δεν στηρίζεται στην ομοιόμορφη εφαρμογή τους. Σύμφωνα με τον Foucault, η πειθαρχία αποτελεί μία νέα τεχνολογία της εξουσίας, η οποία

κατασκευάζει σώματα υποταγμένα και εξασκημένα, σώματα “πειθήνια”. Η πειθαρχία αυξάνει τις δυνάμεις του σώματος (με οικονομικούς όρους χρησιμότητας) και συγχρόνως τις περιορίζει (με πολιτικούς όρους υπακοής). Με δυο λόγια, αποσυνδέει την εξουσία από το σώμα, το καθιστά αφενός μια “επιδεξιότητα”, μια “ικανότητα” που επιδιώκει να την αυξήσει και αντιστρέφει, αφετέρου, την ενεργητικότητα, τη δύναμη που θα μπορούσε να προκύψει απ' αυτό, καθώς τη μετατρέπει σε αυστηρή σχέση καθυπόταξης.⁴⁴

Τα πειθαρχικά συστήματα καθιερώνουν μία νέα μικροφυσική της εξουσίας, η οποία βασίζεται σε «μικρές πανουργίες, προικισμένες με μεγάλη δύναμη διάχυσης, λεπτές διευθετήσεις, αθώες φαινομενικά, αλλά βαθύτατα καχύποπτες, διατάξεις που υπακούουν σε ανομολόγητες οικονομίες, ή που ακολουθούν καταναγκασμούς μικρού μεγέθους».⁴⁵ Εδώ η φυσική επιστήμη παρέχει τα πληρέστερα εργαλεία για την αποτελεσματική χειραγώγηση των ατόμων και την εγγυημένη αποδοτικότητα των εξουσιαστικών μηχανισμών.

Η “μικροφυσική” άσκηση της εξουσίας, μιας εξουσίας που ασκεί τον έλεγχο στους ανθρώπους χρησιμοποιώντας τους νόμους της φυσικής (οπτικής και μηχανικής) δίνει έμφαση στη λεπτομέρεια. Οι πειθαρχικές τεχνικές προχωρούν σε μια ανάλυση των δυνάμεων των ανθρώπων, τις οποίες στη συνέχεια τις συνθέτουν σύμφωνα με διαγράμματα που εξασφαλίζουν τη χειραγώγηση και χρησιμοποίησή τους.⁴⁶

⁴³ Μισέλ Φουκό, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», ό.π., σ. 90.

⁴⁴ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 158.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 159.

⁴⁶ Λίλα Τρουλινού, «Εξουσία και δίκαιο στον Φουκό» στο Μισέλ Φουκό, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 178.

Αντλώντας πρωτογενές υλικό από τον χώρο των κολλεγίων, των νοσοκομείων, των στρατώνων, των εργοστασίων προχωρά σε μία σκιαγράφιση του *modus operandi* της πειθαρχικής εξουσίας, μιας εξουσίας που έχει στο κέντρο της το ανθρώπινο σώμα.

Η πρώτη αρχή της είναι η ιεραρχική κατανομή των ατόμων. «Η πειθαρχία προβαίνει κατ' αρχάς στην κατανομή των ατόμων στον χώρο.»⁴⁷ Για τον λόγο αυτό, ο χώρος της πειθαρχικής εξουσίας πρέπει να παραμένει ακέραιος και περιχαρακωμένος μέσω της περίφραξης που σηματοδοτεί την οριοθέτησή του. Παράλληλα με τη λειτουργία της περίφραξης πρέπει να ισχύει κι αυτή του διατετραγωνισμού, ώστε κάθε άτομο να είναι εντοπίσιμο σε μία συγκεκριμένη θέση που του αναλογεί. Η οργάνωση ανά ομάδες και συλλογικότητες αποφεύγεται, ο χώρος δομείται αναλυτικά και «τείνει να διαιρεθεί σε τόσα τμήματα όσο και τα σώματα ή τα στοιχεία που κατανέμει».⁴⁸ Τέλος, ακριβώς επειδή η εξουσία διαχέεται συνεχώς, το προσδιοριστικό στοιχείο των ατόμων αποτελεί η βαθμίδα που κατέχει το καθένα εντός του συγκεκριμένου πλαισίου ταξινόμησης. Η αρχή της κατανομής αποτελεί στοιχειώδη τεχνική της πειθαρχικής εξουσίας που οργανώνει τον χώρο και επιβάλλεται στα σώματα.

Οι πειθαρχίες οργανώνουν τα “κυψελωτά κελιά”, τις “θέσεις” και τις “βαθμίδες”· κατασκευάζουν έτσι σύνθετους χώρους, οι οποίοι είναι ταυτοχρόνως αρχιτεκτονικοί, λειτουργικοί και ιεραρχικοί [...] Πρόκειται για μεικτούς χώρους: πραγματικούς, εφόσον διέπουν τη διάταξη των κτιρίων, των αιθουσών, των επιπλώσεων, αλλά και ιδεατούς, εφόσον προβάλλονται σ' αυτήν τη διαρρύθμιση, που απαρτίζεται από χαρακτηρισμούς, αποτιμήσεις και ιεραρχίες.⁴⁹

Εκτός από την αρχή της κατανομής, οι πειθαρχίες ρυθμίζουν την ανθρώπινη δραστηριότητα ελέγχοντας τις κινήσεις του σώματος, οργανώνουν τον χρόνο των ατόμων και, τελικά, συνθέτουν με αποτελεσματικό τρόπο τις ικανότητές τους. Όπως πολύ συμπτυκνωμένα και μεστά καταλήγει ο ίδιος ο Foucault, η πειθαρχία

είναι κυψελωτή (μέσα από το παιχνίδι της χωρικής κατανομής), είναι οργανική (μέσα από την κωδίκευση των δραστηριοτήτων), είναι γενετική (μέσα από τη συσσώρευση του χρόνου) και είναι συνδυαστική (μέσα από τη σύνθεση των δυνάμεων). Αυτός είναι ο λόγος που εφαρμόζει τέσσερις μεγάλες τεχνικές: συγκροτεί πίνακες, υπαγορεύει χειρισμούς, επιβάλλει

⁴⁷ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 162.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 163.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 169.

ασκήσεις, και τέλος, για να διασφαλίσει τον συνδυασμό των δυνάμεων, σχεδιάζει “τακτικές”.⁵⁰

Ο Foucault αναπλάθει βήμα προς βήμα το οικοδόμημα της εξουσίας μέσα στη χωρική της κατανομή.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 191.

3. ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΕΣ

3.1 Η έννοια της ετεροτοπίας

Στη σύντομη μελέτη του, δημοσιευμένη για πρώτη φορά μόλις το 1984, ο Foucault παρουσιάζει τις ετεροτοπίες να διαφέρουν από τους λοιπούς χώρους της δημόσιας ζωής, και να καλύπτουν συγκεκριμένες λειτουργίες. Αποτελούν ξεχωριστούς κοινωνικούς τόπους, αλλά βρίσκονται αποκλεισμένοι, καθώς φιλοξενούν το κρυφό, το εκτοπισμένο και το ασύμβατο. Όπως τις χαρακτηρίζει ο ίδιος ο Foucault, είναι «πραγματικοί χώροι, ενεργοί χώροι, χώροι εγγεγραμμένοι στην ίδια τη θέσμιση της κοινωνίας»,⁵¹ οι οποίοι υπάρχουν εν κρυπτώ σε κάθε πολιτισμό. Αντίθετα από τις ουτοπίες που παραμένουν ανεκπλήρωτες και τοποθετούνται στο μέλλον, οι ετεροτοπίες είναι πραγματωμένες ουτοπίες στο παρόν. Η μελέτη του Γάλλου θεωρητικού συνιστά ένα μεθοδολογικό εργαλείο μελέτης τους που περιλαμβάνει έξι βασικές αρχές.

Οι ετεροτοπίες εκλαμβάνονται ως διαχρονικό φαινόμενο όλων των μέχρι τώρα πολιτισμών (πρώτη αρχή), δύνανται να προσλάβουν κατά καιρούς διαφορετική λειτουργία εντός της ίδιας κοινωνίας (δεύτερη αρχή) και αποτελούν πεδία που συμπυκνώνουν ανεξάρτητους χώρους με πολλές κι άσχετες μεταξύ τους χωρικές ιδιότητες (τρίτη αρχή). Τονίζεται πως οι ετεροτοπίες είναι ταυτόχρονα και ετεροχρονίες, διαρρηγνύοντας τη συμβατική ροή του χρόνου (τέταρτη αρχή), επισημαίνονται τα όρια που τις διαχωρίζουν από τον υπόλοιπο κοινωνικό χώρο και θωρακίζουν την «ακεραιότητά» τους (πέμπτη αρχή). Τέλος, διαπιστώνεται πως οι ετεροτοπίες εκπληρώνουν από τη φύση τους μία λειτουργία, η οποία είτε έγκειται στη δημιουργία ενός χώρου ψευδαισθήσεων είτε συνίσταται στη διαμόρφωση ενός άλλου, πραγματικού χώρου, ιδανικά πλασμένου που αντισταθμίζει τη γενικότερη αποδιοργάνωση της ευρύτερης κοινωνίας (έκτη αρχή).

Με τη ρηξικέλευθη ερμηνεία του Foucault για τις ετεροτοπίες, δόθηκε νέα πνοή στον θεωρητικό διάλογο για την κατανόηση των καινούριων χωρικών σχημάτων, ιδίως της μετανεωτερικής εποχής και, παράλληλα, για τη διατύπωση νέων προτάσεων κατά την εξέτασή τους. Για τον Edward Soja, οι ετεροτοπίες βρίσκονται

⁵¹ Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σ. 260.

στο περιθώριο και υφαίνονται στην απόκρυφη πλευρά του δημόσιου βίου με τρόπο απόλυτα αφανή.⁵² Αντίθετα, ο Kevin Hetherington διαφωνεί και πιστεύει πως αυτές αποτελούν καινούριες δομές, οι οποίες διαμορφώνουν νέες μορφές της κοινωνικής ζωής ανανεώνοντας τις ηθικές αξίες και τις τακτικές της εξουσίας της καθεστηκυίας τάξης. Οι ετεροτοπίες προβάλλουν ως ανατροπές.⁵³ Από την άλλη, για τους Michiel Dehaene και Lieven de Cauter, οι ετεροτοπίες βρίσκονται παντού στον σύγχρονο κόσμο, εκδηλώνουν με προφανή τρόπο τον χαρακτήρα τους σε όλους τους χώρους της κοινωνίας και η ανάδειξή τους στο προσκήνιο θεωρούν πως είναι κεντρική.⁵⁴

Ο χώρος της ετεροτοπίας προσδιορίζεται αντιθετικά από την υπόλοιπη «κανονική» χωροθεσία της πόλης. Για την ακρίβεια αποτελεί μία αντιχωροθεσία σε σχέση με τους αποδεκτούς αστικούς χώρους, μία, όπως αναφέρθηκε, εφαρμοσμένη ουτοπία που αναδιατάσσει και πολλές φορές ανατρέπει με την ξεχωριστή λειτουργία της τους παραδεδεγμένους χωρικούς κανόνες της ευρύτερης κοινωνίας. Η εξουσία, η οποία για τον Foucault έχει χωρικό αντίκτυπο πάνω στα ανθρώπινα σώματα μέσω των τελειοποιημένων πρακτικών των πειθαρχικών συστημάτων, επιβάλλεται και στις ετεροτοπίες. Καθορίζει και οριοθετεί περιοχές, κατανέμει τα σώματα, ταξινομεί, οργανώνει και ρυθμίζει τις κινήσεις. Τα υποκείμενα της εξουσίας τότε παίρνουν πρωτοβουλίες και τότε καθίστανται δέσμοι μιας δύναμης υφαίνοντας σχέσεις εξουσίας σε ένα ατέρμονο δίκτυο που απλώνεται σε όλη την κοινωνία. Αυτός ο εξουσιαστικός ιστός γίνεται το πεδίο δυνατοτήτων και πιθανών δράσεων, μία δυνατότητα πάνω στη δυνατότητα,⁵⁵ η οποία εναλλάσσει πολύ συχνά τους ρόλους και τις καταστάσεις. Η υπακοή ακολουθείται από την αντίσταση, το δικαίωμα από την υποχρέωση, η εξουσία από τη δυνατότητα ελευθερίας. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο με ταχύτατες μεταμορφώσεις, η εξουσία, όπως τη σκιαγραφεί ο Foucault, εφαρμόζεται στις ετεροτοπίες διττά: ως δυνατότητα των χρηστών να τοποθετήσουν τον εαυτό τους εντός των ετεροτοπιών αλλά και ως εξουσία που ασκείται εντός της ετεροτοπίας σε

⁵² Edward Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell, Oxford 1996, σ. 47.

⁵³ Kevin Hetherington, *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*, Routledge, London 1997, σ. 137.

⁵⁴ Michiel Dehaene - Lieven de Cauter, "Introduction: Heterotopia in a postcivil society" στο Michiel Dehaene - Lieven de Cauter (επιμ.), *Heterotopia and the City. Public Space in a Postcivil Society*, Routledge, London 2008, σ. 5.

⁵⁵ Μισέλ Φουκό, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», ό.π., σ. 92.

αυτούς μέσω μηχανισμών που δρουν αφομοιωτικά και τους κρατούν αποκλεισμένους.⁵⁶

3.2 Μορφές ετεροτοπίας στα μυθιστορήματα του Μάνου Ελευθερίου

Στον Ελευθερίου ανιχνεύονται χώροι, οι οποίοι προσιδιάζουν στα χαρακτηριστικά των ετεροτοπιών. Ωστόσο, η απεικόνισή τους δεν συνεπάγεται αυτομάτως την ένταξή τους στην παραπάνω κατηγορία κι αυτό διότι πέρα από το πρόσφορο λογοτεχνικό υλικό απαιτείται, για να αναγνω(ρι)στεί ένας δυνητικά χαρακτηριζόμενος τόπος ως τέτοιος, να υπακούει στις βασικές αρχές που έθεσε ο Foucault. Πέρα απ' αυτά όμως, είναι αναγκαίο ο τόπος να αλληλεπιδρά με τον υπόλοιπο κοινωνικό χώρο αλλά και τους ανθρώπους που καθίστανται χρήστες του. Εκτός λοιπόν από χωρική αυτοτέλεια κι επιτέλεση συγκεκριμένων λειτουργιών, η ετεροτοπία καθίσταται τέτοια λόγω της σχέσης που αναπτύσσει ο χώρος της με όλους τους υπόλοιπους που αντιθετικά την πλαισιώνουν. Η ετεροτοπία σε τελική ανάλυση ετεροπροσδιορίζεται.

3.2.1 Το καράβι

Χαρακτηριστική περίπτωση ετεροτοπίας στον Ελευθερίου αποτελεί το καράβι. Διαχρονικό σύμβολο όλων των πολιτισμών διαδραματίζει πολλαπλούς ρόλους ανά εποχές, ως μέσο ταξιδιού, εξερεύνησης, πολέμου, διάσωσης, ανάπτυξης της αλιείας ή του εμπορίου, μεταξύ άλλων. Σε κάθε περίπτωση, η επιβίβαση κι η διαδρομή με αυτό καθίσταται ταυτόχρονα και μία ετεροχρονία, καθώς διασπά την παραδοσιακή ροή του χρόνου επιβάλλοντας στους επιβαίνοντας ιδιαίτερους ρυθμούς στην καθημερινή ζωή τους. Τέλος, ως χώρος, έχει φανερά όρια που τον καθιστούν προσιτό και συγχρόνως τον περιχαράκωνουν, με αποτέλεσμα να είναι συγχρόνως και ανοιχτός και κλειστός.

Ωστόσο, είναι αμφίβολο αν το καράβι μπορεί να θεωρηθεί ξεκάθαρα ως ετεροτοπία ψευδαίσθησης ή αντιστάθμισης. Σίγουρα παίζει με τις εικόνες που παρουσιάζει στο εσωτερικό του και υποβάλλει σε μία καινούρια χωρική πραγματικότητα τον χρήστη του. Ταυτόχρονα, όμως, ο τόπος που προβάλλει είναι

⁵⁶ Χριστίνα Κάβουρα – Ελένη Λάσκαρη, *υπερ-, περα-, μετα- τόποι*, Ερευνητική Εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 35-36. Ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/15846351/%CF%85%CF%80%CE%B5%CF%81_%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B1_%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1_%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%B9.

σχολαστικά οργανωμένος και διαρθρωμένος με τάξη. Γι' αυτό, μάλλον, ο Foucault αντιμετωπίζει το καράβι ως ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ αυτών των δύο ετεροτοπιών, έναν άτοπο τόπο που ενεργοποιεί την ανθρώπινη φαντασία στον μέγιστο βαθμό. Όπως επισημαίνει κι ο ίδιος, «το πλοίο είναι η κατεξοχήν ετεροτοπία. Στους πολιτισμούς δίχως καράβια τα όνειρα αποστειρώνονται, η κατασκοπεία αντικαθιστά την περιπέτεια και η αστυνομία τους πειρατές».⁵⁷ Για τον Foucault, που με τον ακραιφνή ορθολογισμό του μελέτησε τον υλικό τρόπο δομής και λειτουργίας της εξουσίας, η απελευθέρωση της φαντασίας μέσω του πλοίου ίσως να αποτελεί ένα εναλλακτικό πρόταγμα θέασης της κοινωνίας, μια μικρή κι αισιόδοξη οπτική πλάι στο διεισδυτικό και αναλυτικό του έργο.⁵⁸

Στον μυθιστορηματικό λόγο του Ελευθερίου, η ετεροτοπία του караβιού δηλώνει την προσωπική φυγή λόγω του ασήκωτου υπαρξιακού βάρους.⁵⁹ Στους *Άνδρες του αίματος* ο μαθητής Ευδόκιμος, γηραιός και ταλαιπωρημένος πλέον, έχει αποσυρθεί στην ηθελημένη απομόνωση του ήσυχου νησιού. Η αδικία όμως εις βάρος του δασκάλου του και η υποκρισία των ανθρώπινων σχέσεων εξακολουθούν να ταλανίζουν τη μνήμη του. Το μικρό πλοιάριο που φαντάζεται, και με μαγικό τρόπο η σκέψη του το φέρνει εμπρός του να αρμενίζει αμέριμνο πάνω στην γαλάζια ηρεμία της θάλασσας, συμβολίζει την πνευματική του κόπωση που επιδιώκει να εκτονωθεί. Ο Ευδόκιμος θέλει να αποδράσει πια απ' αυτή τη ζωή, κάτι το οποίο προοικονομείται με την ολοένα και πιο επιδεινούμενη φυσική φθορά του. Γι' αυτό στην περίπτωση του, η εικόνα του караβιού λειτουργεί ως ετεροτοπία ανακούφισης που αντισταθμίζει το συσσωρευμένο ψυχικό άλγος με τη βαθιά επιθυμία μιας προσωπικής απόδρασης.

Στο *Φαρμακείον εκστρατείας*, το πλοίο λειτουργεί ως ετεροτοπία ψευδαίσθησης εκφράζοντας την απόδραση στον κόσμο των ονείρων.⁶⁰ Ο Ηλ, που είναι πλέον ένας μελαγχολικός και βαθιά συναισθηματικός γέροντας, επανέρχεται στους τόπους της παιδικής του ηλικίας κι αναζητά τα τεκμήρια του συντετριμμένου βίου του. Μέσα σε μια νοσταλγική ατμόσφαιρα που γεννά έντονα παράπονα για όλες τις ανολοκλήρωτες στιγμές, τις απολμίες και τις προσωπικές ματαιώσεις, οι μνήμες του συγγραφέα αναδεικνύονται βασανιστικές κι επιβαρύνουν με πεσιμιστική διάθεση

⁵⁷ Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σσ. 269-270.

⁵⁸ Μισέλ Φουκό, «Ανθρώπινη φύση: δικαιοσύνη εναντίον εξουσίας», *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σ. 43.

⁵⁹ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σ. 418.

⁶⁰ Μάνος Ελευθερίου, *Φαρμακείον Εκστρατείας*, ό.π., σ. 126.

το παρόν. Γεγονότα και φαντασία, αναμνήσεις και όνειρα διαπλέκονται ποικιλοτρόπως στον νου του Ηλ μέσα απ' αυτές τις αναδρομές, με αποτέλεσμα να βιώνει με ιδιαίτερα ζωντανό τρόπο το όραμα του πλοίου. Από την πόρτα της κάμαράς του βρίσκεται ξαφνικά με τρόπο ακατάληπτο και μαγικό στο πολυτελές σκηνικό ενός βραδινού χορού στο κατάστρωμα κάποιου κρουαζιερόπλοιου. Η ηρεμία της γλυκιάς νύχτας, το ήπιο αεράκι, τα πλούσια edésματα, τα εκτυφλωτικά φώτα, οι χοροί, τα τραγούδια και τα εντυπωσιακά φορέματα των κυριών συνθέτουν μια εικόνα της εποχής του Μεσοπολέμου. Ο Ηλ παγιδεύεται σε μια έκρηξη της φαντασίας του και παραδίδεται στην ευχαρίστηση αυτής της ζωντανής ψευδαίσθησης. Γνωρίζει, όμως, μέσα στην αυταπάτη του πως το ονειρικό παιχνίδι του μυαλού του, αυτή η αντιδιαστολή της πραγματικότητας, έχει ένα τέλος που πλησιάζει. Η πόρτα του σπιτιού του παραμένει ακόμη ανοιχτή και η ζωή τον καλεί επιτακτικά πίσω, ύστερα απ' αυτή τη φανταστική απόδραση.

Τέλος, στον *Καιρό των χρυσανθέμων*, εντοπίζεται μια άλλη περίπτωση χρήσης της ετεροτοπίας του πλοίου, σχετική με την πραγματική σωτηρία της ανθρώπινης ζωής.⁶¹ Η καταστροφή του πολυτελούς μεγάρου της οικογένειας των Πινά στο νησί της Σύρου από μια ξαφνική νεροποντή κι από την γιγαντιαία τρικυμία αφήνει έκθετους τους προσκεκλημένους στα ραγδαία καιρικά φαινόμενα, ενώ συγχρόνως αρχίζει να απειλείται σοβαρά η ακεραιότητα της ζωής τους. Η διάσωσή τους πραγματοποιείται όταν εμφανίζεται πλάι στα απόκρημνα βράχια η θαλαμηγός, στην οποία βρίσκουν τελικά καταφύγιο όλοι οι προσκεκλημένοι, σώοι κι αβλαβείς. Σε αντίθεση με το μανιασμένο φυσικό τοπίο που αποπνέει αγριότητα και θάνατο και παρασύρει στην καταστροφή τα πάντα, το πλοίο εξασφαλίζει την ηρεμία και τη ζωή και, λειτουργώντας αντισταθμιστικά, λογίζεται ως ουρανόσταλο μέσο που έρχεται να εγγυηθεί τη σωτηρία των βασανισμένων προσώπων, προσφέροντας την ελπιδοφόρα εναλλακτική της επιβίωσης.

3.2.2 Το καφενείο

Το καφενείο αποτελεί έναν από τους αγαπημένους χώρους του Μάνου Ελευθερίου και εμφανίζεται σταθερά στο σύστημα της προσωπικής του τοπογραφίας. Λειτουργεί ως ενός είδους καταφύγιο τόσο για τον ίδιο όσο και για τους κεντρικούς χαρακτήρες

⁶¹ Μάνος Ελευθερίου, *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, ό.π., σ. 410.

των μυθιστορημάτων του. Η περιγραφική του δεινότητα μόνο φειδωλή δεν είναι, αφού η πένα του αποτυπώνει με ενάργεια το περιβάλλον του καφενείου εσωτερικά κι εξωτερικά.

Οι εικόνες των καφενείων αποπνέουν ειλικρινή λυρική αλλοίωση αλλά και θλίψη για κάτι που ήταν ζωντανό, αλλά δυστυχώς έπαψε να υπάρχει. Ο Ελευθερίου «ντύνει» τον συγκεκριμένο χώρο μ' ένα βαθύ αίσθημα νοσταλγίας κι αυτό το μελαγχολικό πέπλο γίνεται αντιληπτό από τον αναγνώστη. Η καταφυγή στο νοσταλγικό καφενείο και η τακτική αναπόληση των σχετικών αναμνήσεων αποτελούν ένα συγκροτημένο λογοτεχνικό πένθος για την απώλεια ενός αναντικατάστατου παρελθόντος.

Αξίζει να επισημανθεί ότι τα καφενεία, σύμφωνα με την πρώτη αρχή του Foucault για τις ετεροτοπίες, αποτελούν έναν ανεξάρτητο χώρο της κοινωνικής ζωής που μπορεί να θεωρηθεί ως ετεροτοπία. Ως καθημερινοί χώροι συγκέντρωσης και διασκέδασης, τα καφενεία είναι παρόντα από το 1470 και εξής σε όλες τις κοινωνίες.⁶² Με την πάροδο των ετών μπορεί να άλλαζαν μορφή, η παρουσία τους ωστόσο εκφράζει τη βασική ανάγκη των ανθρώπων για επαφή και επικοινωνία σε ένα διάλειμμα των δραστηριοτήτων της καθημερινότητας.

Στα μυθιστορήματα του Ελευθερίου τα καφενεία εκπληρώνουν συγκεκριμένους σκοπούς. Άλλοτε είναι τα καθημερινά στέκια της εργατικής τάξης, όπου οι ταπεινοί άνδρες με τον καφέ ή το κρασί τους συζητούν κι ανταλλάσσουν απόψεις για τα ζητήματα της δουλειάς τους. Αποτελούν εστίες χαλάρωσης, διασκέδασης και πληροφόρησης, έναν τόπο όπου ευνοείται η ειλικρινής επικοινωνία των ανθρώπων και τα εργατικά στρώματα μοιράζονται τις κοινές τους αγωνίες.

Γ' απογεύματα, μετά τον κάματο της μέρας, οι άντρες μαζεύονται στο μοναδικό καφενείο και μιλούν για τα χωραφάκια και τα ζωντανά τους, για την ευλογημένη σοδειά του σίτου, του κρασιού και της φάβας τον περασμένο χρόνο, το ξακουστό κρασί του προπέρσινου χρόνου, το κριθάρι και το άχυρο που μάζεψαν στις αποθήκες.⁶³

Άλλες φορές, δανείζουν για λίγο τον χώρο τους, παρά τις ουσιαστικές του ελλείψεις, για παραστάσεις περιπλανώμενων θιάσων, προσφέροντας μία ελάχιστη, ψυχαγωγική

⁶² Το 1470 δημιουργούνται τα πρώτα καφενεία στη Μέκκα. Το 1652 ανοίγει το πρώτο καφενείο στο Λονδίνο από τον Έλληνα Πασκούα Ροζέ, ενώ το 1702 δημιουργείται ο τύπος του παρισινού café με θαμώνες αστούς, ωραίες γυναίκες, συγγραφείς, πολιτικούς, αξιωματικούς, τυχοδιώκτες. Βλ. «Η ιστορία του καφέ», <https://www.sansimera.gr/articles/1162>, τελευταία ανάκτηση: 19/9/2022.

⁶³ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σ. 395.

ανακούφιση στους θαμώνες.⁶⁴ Στο *Φαρμακείον εκστρατείας*, ο κεντρικός χαρακτήρας Ηλ, alter ego του ίδιου του Ελευθερίου περνά από ένα κλειστό και ρημαγμένο πια καφενείο.

Στη μικρή αυλή του θυμάται πολύ καλά ότι σε παλιά χρόνια έδινε παραστάσεις ένας παραδαρμένος ολιγομελής, οπωσδήποτε, μουσικός θίασος. [...] Τώρα η μικρή αυλή ήταν γεμάτη πεταμένες καρέκλες και τραπέζια. Κοίταζε και δεν το πίστευε. Ο χώρος φαινόταν πια στις πραγματικές του διαστάσεις. Στα παιδικά του μάτια φάνταζε τεράστιος. Πού έπαιζαν οι ηθοποιοί και πού κάθονταν οι θεατές; Είναι ζήτημα αν χωρούσαν στριμωγμένοι σαράντα άνθρωποι.⁶⁵

Η ετεροτοπία του καφενείου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με μία ετεροχρονία. Οι επιτακτικοί ρυθμοί της κοινωνίας δεν επηρεάζουν τους θαμώνες τους, οι οποίοι χαλαρώνουν σε ράθυμους ρυθμούς από το βάρος της καθημερινής ζωής τους. Η αργή ροή του χρόνου μπορεί να διατηρείται τέτοια, καθώς τα καφενεία διαθέτουν αυστηρά όρια που διακρίνουν τον εξωτερικό κόσμο από αυτόν που «κρύβουν». Παραμένουν απομονωμένα και ξένα για τον πολύ κόσμο, σε σημείο που να τρομάζουν⁶⁶ ή να δίνουν το περιθώριο για τον χαρακτηρισμό τους ως κακόφημων. Για τους χρήστες τους, όμως, είναι χώροι φιλίας, οικειότητας και θαλπωρής.

Ταυτόχρονα, τα καφενεία αποτελούν και μέρη γαλήνης, προσωπικά καταφύγια για το δράμα της υπαρξιακής ανησυχίας και του συναισθηματικού φορτίου. Γίνονται το φωτεινό παράθυρο που επαναφέρει στο αποπνικτικό παρόν την παιδική ομορφιά του παρελθόντος. *Θα 'θελα να βρω έναν άγνωστο και να καθίσουμε σ' ένα παραθαλάσσιο καφενεδάκι. Να του μιλήσω για τα παιδικά μου χρόνια,*⁶⁷ ομολογεί ο δάσκαλος του Ευδόκιμου στους *Άνδρες του αίματος*. Το καφενείο είναι χώρος που ευνοεί την ανάκληση αναμνήσεων και συμβάλλει στην πρόσκαιρη αναβίωση μιας περασμένης ομορφιάς που δίνει διέξοδο στη φαντασία κι οπλίζει το άτομο με αντοχή. Όπως εξάλλου ομολογεί και ο ίδιος ο Ελευθερίου:

Από πολλά χρόνια, όσες φορές έφτανα σε αδιέξοδο από τις αρρώστιες και τις απογοητεύσεις μου, πάντα σκεπτόμουν ν' αποσυρθώ σε μια μικρή πόλη, μάλλον παραθαλάσσια, να ξεφύγω απ' τη βρομιά της πρωτεύουσας και ν' ανοίξω ένα μικρό καφενεδάκι. Να είναι όμως κάτι τελείως ξεχωριστό. Να έχει

⁶⁴ Βλ. Μάνος Ελευθερίου, *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, ό.π., σ. 114.

⁶⁵ Μάνος Ελευθερίου, *Φαρμακείον Εκστρατείας*, ό.π., σσ. 97-98.

⁶⁶ *Το ίδιο γινόταν και σε ορισμένα καφενεία που ήταν στο δρόμο μου. Και συνέχεια ήταν σκοτεινά. Θεόρατα και σκοτεινά. Μέσα γυάλιζαν μόνο κάπως οι μεγάλοι καθρέφτες. Δεν έχει τέλος η νοσταλγία.* (Μάνος Ελευθερίου, *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, ό.π., σ. 290.)

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 230.

δηλαδή έπιπλα, σκεύη και κάδρα μιας σπάνιας τέχνης και ομορφιάς και τα τραπεζάκια του να μην είναι παραπάνω από έξι. Δεν μου χρειάζονται περισσότεροι πελάτες. Έτσι σκέπτομαι κι έτσι περνά ο φαρμακωμένος καιρός.⁶⁸

Το εσωτερικό του καφενείου γεννά την αίσθηση μιας απόδρασης, έστω και φευγαλέας, από την κοινωνική καθημερινότητα. Περισσότερο μοιάζει με ετεροτοπία ψευδαίσθησης με την ιδιαίτερη διαρρύθμισή του και την απόστασή του από τον υπόλοιπο αστικό κόσμο παρά ως ετεροτοπία αντιστάθμισης, αφού ο σκοπός του δεν διακρίνεται από το στοιχείο μιας μόνιμης, βελτιωμένης κοινωνικής ζωής. Έτσι, τα καφενεία γίνονται εναλλακτικοί τόποι, αποστασιοποιημένοι από τον θεσμοθετημένο χώρο του δημόσιου βίου και λειτουργούν σαν προσωρινά καταφύγια που ξεκουράζουν τους θαμώνες τους. Γι' αυτό κι η κυρίαρχη αίσθηση του συγγραφέα για τα καφενεία είναι μία συγκρατημένη μελαγχολία για ένα αισθητικό βίωμα που ο χρόνος έσβησε. Αυτό που απομένει είναι η πικρή γεύση της αναπόλησης.

3.2.3 Το πηγάδι

Στο μυθιστόρημα *Άνθρωπος στο πηγάδι* του Ελευθερίου, ο Ηλ παραπατά και πέφτει μέσα σε ένα πηγάδι όπου εγκλωβίζεται για αρκετές ώρες. Το εσωτερικό του πηγαδιού είναι σκοτεινό κι η απομόνωση είναι απόλυτη.

Το πηγάδι ήταν χτισμένο με τούβλα. Σε δύο σημεία τα τούβλα είχαν εξοστρακιστεί από τις ρίζες του φίκου και της συκιάς και στις θέσεις τους σχηματίζονταν μικρές τρύπες, απ' όπου μπορούσε να κρατηθεί ή να πατήσει μια χαρά.⁶⁹

Το πηγάδι, παρόλο που είχε λίγο νερό, εντούτοις η υγρασία του βοηθούσε τα δύο δέντρα να αναπτύσσονται και τα αγριόχορτα να θεριεύουν.⁷⁰

Ο αβοήθητος Ηλ θα μείνει για παραπάνω από μία ημέρα σε αυτόν τον υγρό τάφο, ο οποίος θα μετατραπεί σε μία φουκωκή ετεροτοπία.

Με την πτώση του Ηλ εντός του, ο ημερήσιος χρόνος που καθόριζε την καθημερινότητά του παύει να ισχύει και μία ομοιόμορφη, σχεδόν αιώνια μοναξιά τον απορροφά. Το ρολόι του είναι άχρηστο κι η ένταση του φωτός από τη σχισμή της

⁶⁸ Μάνος Ελευθερίου, *Είναι αρρώστια τα τραγούδια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σ. 13.

⁶⁹ Μάνος Ελευθερίου, *Άνθρωπος στο πηγάδι*, ό.π., σ. 24.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 25.

επιφάνειας ψηλά είναι απλώς ενδεικτική της πορείας του εικοσιτετραώρου.⁷¹ Το πηγάδι έχει τους δικούς του αδιατάρακτους ρυθμούς διαρρηγνύοντας τη συνηθισμένη για τους ανθρώπους πορεία του χρόνου.

Παρότι το πηγάδι συνδέεται με μια τεχνική εφεύρεση με σκοπό κυρίως την άντληση νερού, κατά περιόδους χρησιμοποιήθηκε άλλοτε για τον εγκλεισμό κρατουμένων ή αιχμαλώτων κι άλλοτε ως αποθηκευτικός χώρος, κρύπτη ή έξοδος κινδύνου. Κι αυτό διότι ως χώρος με όρια, διαθέτει είσοδο κι είναι ανοιχτός, συγχρόνως όμως κρατά το εσωτερικό του περικλειστο, απομονωμένο και κρυφό. Λόγω της πλήρους απομόνωσης που επιβάλλει, καθιστά τον πραγματικό κόσμο κάτι το μακρινό και εξωπραγματικό. Από τα σκοτεινά σπλάχνα του προκύπτει ένας άλλος χώρος που γεννά αυταπάτες στον Ηλ. Τις ώρες που ο ίδιος παραμένει εγκλωβισμένος εντός του με το πόδι τραυματισμένο και το σώμα ανήμπορο κι αδύναμο να τον βοηθήσει να γλυτώσει, το υποβλητικό και μουντό τοπίο αυτής της υγρής φυλακής ξυπνά παρελθούσες εικόνες, επαναφέρει γνώριμα πρόσωπα, πυροδοτεί τη φαντασία και δημιουργεί ιδέες γύρω από τη ζωή αλλά και την τέχνη. Έτσι, το πηγάδι γίνεται μία προσωπική ετεροτοπία, αδιάφορη για την κοινωνία, σημαίνουσα όμως για τον Ηλ καθώς τον ωθεί στον αναστοχασμό της ζωής του.

3.2.4 Το νεκροταφείο

Μία ιδιαίτερη ετεροτοπία στη μυθιστορηματική γραφή του Ελευθερίου αποτελεί το νεκροταφείο. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στα μυθιστορήματα *Άνθρωπος στο πηγάδι*⁷² και *Φαρμακείον Εκστρατείας*⁷³ που αφηγούνται τη ζωή του Ηλ, η παρουσίασή του είναι ακριβώς ίδια και εκτείνεται σε περίπου επτά σελίδες. Ωστόσο, το συγκεκριμένο νεκροταφείο δεν είναι ένας συνηθισμένος τόπος ταφής αλλά ένα κοιμητήριο ανεκπλήρωτων ερώτων όπου οι τελετές ακολουθούν θεατρικά πρότυπα. Όλοι υποκρίνονται πως μετέχουν σε μία υποθετική κηδεία, αφού ως και το φέρετρο είναι κενό. Μέσα υπάρχει η φωτογραφία κάποιου αγαπημένου προσώπου ή ελάχιστες ερωτικές επιστολές. Όλο το ενδιαφέρον στρέφεται σ' εκείνον που ακολουθεί πρώτος το άδειο φέρετρο. Αυτός αποτελεί το θλιβερό πρόσωπο που ερωτεύτηκε και για ποικίλους λόγους δεν εξομολογήθηκε την αγάπη του αλλά την έθαψε εντός του.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 53.

⁷² Στο ίδιο, σσ. 239-247.

⁷³ Μάνος Ελευθερίου, *Φαρμακείον Εκστρατείας*, ό.π., σσ. 25-34.

Ο χώρος ταφής των νεκρών αποτελεί ένα διαχρονικό στοιχείο του οργανωμένου κοινωνικού βίου των πολιτισμών καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας,⁷⁴ μία ετεροτοπία κρίσης, κατάλοιπο της πρωτόγονης εποχής κατά την οποία οι ακραίες κι ασύμβατες μορφές της ανθρώπινης ζωής στοιβάζονταν σε ειδικούς, ιερούς κι απαγορευμένους για το υπόλοιπο σύνολο τόπους.⁷⁵ Τα νεκροταφεία ως ξεχωριστοί χώροι με διακριτά όρια περιχαράκωνουν τον «άλλο κόσμο» των νεκρών και τον διακρίνουν από αυτόν των ζωντανών. Ενδιαφέρον έχει η αλλαγή της λειτουργίας τους στην πορεία της ιστορίας που ακολουθεί πιστά τη μετάλλαξη των απόψεων της κοινωνίας για τον θάνατο. Ενώ την προνεωτερική εποχή βρίσκονταν εντός και πέριξ της εκκλησίας αλλά πάντως στο κέντρο της πόλης, από τον 19ο αιώνα κι εξής απομακρύνονται προς τις άκρες των αστικών κέντρων. Η μεταβολή της τοποθεσίας τους συμπίπτει με την κοινωνική αντιμετώπιση του θανάτου ως αρρώστιας. Η κοντινή απόσταση μεταξύ του κόσμου των νεκρών και των ζωντανών θεωρείται πως επιβαρύνει τους δεύτερους προκαλώντας και μεταδίδοντας ασθένειες και μολύνσεις.⁷⁶ Τα νεκροταφεία, φορτισμένα μ' αυτό το άγχος, μετακινήθηκαν στις παρυφές των πόλεων για να ξορκίσουν οι άνθρωποι πραγματικά και ψευδαισθητικά τον φόβο του θανάτου.

Το ιδιαίτερα ξεχωριστό κοιμητήριο του Ελευθερίου βρίσκεται επάνω σε ένα ύψωμα, μέσα σ' έναν δημόσιο κήπο και μακριά από την κατοικημένη περιοχή. Η πένθιμη τελετουργία υπέρ των ανεκπλήρωτων ερώτων φαίνεται πως ακολουθεί κι εδώ τον κανόνα μιας στιγματισμένης διαδικασίας, η οποία πρέπει να λαμβάνει χώρα έξω από το κέντρο της ζωής, για να μην «μιάνει» με την επίδρασή της την «κανονική» καθημερινότητα των θεσμοθετημένων κοινωνιών. Ο έρωτας λοιπόν αντιμετωπίζεται σαν αρρώστια που στην σκέψη των απλών ανθρώπων οδηγεί αναπόφευκτα στον θάνατο. Η νεκρική ακολουθία είναι εμφανώς διαφορετική. Οι χαμένοι έρωτες βρίσκονται κλεισμένοι μέσα σε κενά φέρετρα και κορυφαίος της πομπής αναδεικνύεται ο αδικοχαμένος ερωτευμένος που ταλανίζεται ακόμη από τις χίμαιρες που τον καταδιώκουν κι από τις ανολοκλήρωτες επιθυμίες που επιμένουν. Το πένθος εξατομικεύεται στο πρόσωπό του. Οι συντοπίτες του συναισθάνονται τον πόνο του και στέκονται αλληλέγγυοι στη θλίψη του. Γι' αυτό κι όλοι τους μετέχουν στη

⁷⁴ Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σ. 263.

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 262.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 264.

νεκρώσιμη ακολουθία σαν να ανεβάζουν μια θεατρική παράσταση, υποκρινόμενοι πως μέσα στο κενό φέρετρο κείται το νεκρό σώμα ενός πληγωμένου έρωτα.

Η στιγμή της τελετής δημιουργεί ένα απολύτως δικό της θραύσμα χρόνου, εντελώς αντίθετου απ' αυτό που κυριαρχεί στον υπόλοιπο χώρο, καθιστώντας το κοιμητήριο συγχρόνως ετεροτοπία κι ετεροχρονία κι επιβάλλοντας στο εσωτερικό του τη ροή ενός αδιατάρακτου κι αιώνιου χρονικού ρυθμού, εντελώς ανεπηρέαστου από τις εξωτερικές οχλήσεις.

3.2.5 Ο παράδεισος

Ο παράδεισος είναι άλλος ένας χώρος που δύναται να χαρακτηριστεί ως ετεροτοπία στο σύμπαν του Ελευθερίου. Ο συγγραφέας, όταν αναφέρεται στη μεταθανάτια ζωή, δεν αρκείται σε επιδερμικές περιγραφές αλλά αποδίδει ένα πλήρες σκηνικό μιας άλλης, παράλληλης ζωής. Το «εκεί», όπως ονομάζει τον κόσμο του θανάτου, δεν έχει τίποτα το τρομακτικό αλλά παρουσιάζεται ως μία πολύχρωμη και παραμυθένια γειτονιά που φιλοξενεί τους ηθοποιούς. Για τον Ελευθερίου, τη μεταθανάτια ανταμοιβή της αιώνιας ζωής μπορούν να απολαύσουν μονάχα τα ταλαντούχα πλάσματα που πρόσφεραν την επίγεια ζωή τους στον σκοπό της τέχνης. Στο *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα*, είναι λες κι ο παράδεισος γίνεται μία ζωντανή συνοικία αποκλειστικά για τους ηθοποιούς. Το αξιοσημείωτο στον Ελευθερίου είναι πως, ενώ ο παράδεισος διαχρονικά αποτελεί ένα πανανθρώπινο, μεταφυσικό, σωτηριολογικό σύμβολο όλων των θρησκειών για να υπερνικήσουν τον θάνατο που λαμβάνει τις απόκοσμες διαστάσεις μιας ελπιδοφόρας ουτοπίας, αυτός τον εντάσσει στη λογοτεχνία του με όρους οικείους και προσιτούς, μετατρέποντάς τον σε μία υλοποιημένη ουτοπία, δηλαδή μία ετεροτοπία. Καθιστά έτσι το ουράνιο γήινο, επιφορτίζοντάς το όμως με νέες, αναβαπτισμένες ιδιότητες.

Ο παράδεισος των ηθοποιών δεν είναι μόνο μία μακάρια πολιτεία ψυχών αλλά εκπληρώνει και ιδιαίτερες λειτουργίες που ενεργοποιούν οι χρήστες-υποκριτές. Η τοπογραφία του κι οι ιδιότητές του ανταποκρίνονται στα γούστα του καλλιτεχνικού κόσμου, που εξακολουθεί να αναπτύσσει εκεί τις δράσεις του. Στην επουράνια κατοικία τους είχαν διαμορφώσει

[...] μια κρυστάλλινη και χρυσοστόλιστη αίθουσα συναυλιών, διαλέξεων και πολιτιστικών εκδηλώσεων. Ήταν αίθουσα η οποία πρέπει να κάλυπτε έκταση μεγαλύτερη από δύο ηπείρους της γης. Τη χρησιμοποιούσαν οι καλλιτέχνες

για ν' ακούγονται συνεχώς ποιήματα, μονόλογοι, θεατρικά έργα, άριες από όπερες, ελαφρά και λαϊκά τραγούδια από διάφορες χώρες.⁷⁷

Σε αυτόν τον χώρο των μεγάλων διαστάσεων οι ηθοποιοί εξακολουθούν να υπηρετούν την τέχνη της καρδιάς τους με θερμή προσήλωση. Η φωνή τους προκαλούσε τριγμούς στα παράθυρα και κουδουνίσματα στους πολυελαίους, ενώ οι αναστεναγμοί τους έκαναν τις φλόγες των κεριών να τρεμοπαίζουν.⁷⁸ Όλοι μετείχαν σ' αυτό το εορταστικό πανηγύρι ανεξάρτητα από το αν υπήρξαν στη ζωή τους αναγνωρισμένοι ή όχι. Ιδιαίτερη τιμή επιφύλασσε ο τόπος για τους ηθοποιούς-μάρτυρες, οι οποίοι *κυκλοφορούσαν επάνω σε κάτασπρα, κρυστάλλινα του φάνηκαν, άλογα.*⁷⁹ Αυτοί ήταν όσοι πέθαναν κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους ή αυτοκτόνησαν στα παρασκήνια.

Στον παράδεισο, ο χρόνος ακολουθεί τους δικούς του ρυθμούς. Παρότι κυλά με μία αδιατάρακτη ηρεμία προς την αιωνιότητα, επιταχύνεται ή επιβραδύνεται για ορισμένες από τις ανάγκες των ηθοποιών, όπως οι μετακινήσεις.

Έπρεπε να εννοήσει πώς έγινε, αφού ήταν τόσο μακριά και τελείως αποξενωμένος, να βρεθεί αστραπιαίως πρώτα δίπλα σ' εκείνους που τον φώναζαν για να του αναθέσουν τη διανομή των προσκλήσεων, και δεύτερον πώς κατόρθωσε να φέρει εις πέρας τη διανομή τους σε χρόνο μηδέν.⁸⁰

Παράλληλα, φυσικά όρια χωροθετούν και συγχρόνως διασφαλίζουν την επικράτεια του. Η ένταξη σ' αυτόν συμβαίνει με τη μετάβαση από την επίγεια ζωή στην ουράνια. Ως ετεροτοπία ψευδαίσθησης, κατά τον Foucault, ο παράδεισος συνιστά έναν μαγικό χώρο που καθιστά την υπόλοιπη πραγματικότητα όχι απλά απόμακρη αλλά ξένη.⁸¹ Στον Ελευθερίου, η θεϊκή πολιτεία της συντεχνίας των ηθοποιών απηχεί μία παραμυθένια ατμόσφαιρα διάχυτη από χαρούμενα αισθήματα. Η διάρθρωση της καθημερινότητας και οι συνθήκες που επικρατούν υφαίνουν έναν κόσμο πρωτότυπο με τις δικές του ιδιαιτερότητες. Οι άγιοι και οι όσιοι έχουν αποτραβηχτεί στις ερημιές και τις λαγκαδιές των ουρανών για να συνεχίσουν να υμνούν μέσα στην ερημιά τους τον Κύριο.⁸² Οι υπόλοιποι ζουν από κοινού σ' έναν κόσμο όπου η επικοινωνία παύει να τελείται με τα λόγια. *Τα λόγια είναι μόνο για τους*

⁷⁷ Μάνος Ελευθερίου, *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα. Μια ιστορία αγάπης*, ό.π., σσ. 44-45.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 48.

⁷⁹ Στο ίδιο, σσ. 50-51.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 47.

⁸¹ Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σ. 268.

⁸² Μάνος Ελευθερίου, *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα. Μια ιστορία αγάπης*, ό.π., σ. 131.

ζωντανούς. Εκεί, αρκεί να σκεφτείς κάτι και αμέσως εμφανίζεται δίπλα σου. Αρκεί κάτι ελάχιστο, κι έχεις την αύρα του αμέσως.⁸³ Δεν υφίστανται οι βασικές βιοτικές ανάγκες της τροφής και του νερού, ούτε οι συναισθηματικές εξάρσεις, ο έρωτας και οι επιθυμίες. Όλα δείχνουν ισορροπημένα και το τοπίο απηχεί μια σίγουρη ηρεμία. Στον αέρα κυριαρχεί μονάχα μία οσμή, αυτή της κιμωλίας.⁸⁴ Παράλληλα επικρατεί μια τάξη, απίστευτη τάξη, μια καθαρότητα παντού. Όλα γυαλίζουν και λάμπουν σε μian αφάνταστη φωτεινότητα.⁸⁵ Η προσεκτική αυτή οργάνωση κι η ξεχωριστή χωροθέτηση αποτελεί στοιχειώδες χαρακτηριστικό της ετεροτοπίας.

Σε μία τέτοια κοινότητα είναι περιττό και το σύμβολο της ανθρώπινης απληστίας, το χρήμα, ώστε να μην προκαλείται η μακάρια, αιώνια ζωή των ψυχών. Εκεί δεν βρίσκεις χρήμα να κυκλοφορεί. Τίποτε δεν πουλιέται. Τί ν' αγοράσεις; Τί θα σου χρειαστεί; Οτιδήποτε θελήσεις έρχεται αμέσως μπροστά σου.⁸⁶ Ωστόσο, αν κάποιος παραβλέψει τις ευχάριστες δράσεις των ηθοποιών και τη χαρούμενη αναστάτωση που προκαλούν, κατά τα άλλα η ζωή κυλά ομοιόμορφα με ένα παγιωμένο αίσθημα θλίψης σε όλους, χωρίς κάποιον προφανή λόγο εξήγησης. Αυτή η λύπη μόνο και η μελαγχολία [υπάρχει], όπως είπα. Δεν ξέρεις μήτε γιατί έρχεται μήτε γιατί την κουβαλάς, και μάλιστα σ' έναν τέτοιο χώρο.⁸⁷

Με τη ζωντάνια και τη λεπτομερή γλαφυρότητα που ο Ελευθερίου περιγράφει αυτόν τον παράλληλο κόσμο, ο παράδεισος δεν μένει ένα ανεκπλήρωτο ουτοπικό όνειρο. Συνιστά μία ετεροτοπική πραγματικότητα που ζωντανεύει στο έργο του, χωρίς να ξενίζει στο ευρύτερο πλαίσιο της αφήγησης.

3.2.6 Ο καθρέφτης

Παρότι δεν αξιοποιείται πολλές φορές, αξιοσημείωτη είναι και η λειτουργία του καθρέφτη στα μυθιστορήματα του Ελευθερίου. Στον *Καιρό των Χρυσανθέμων*, η Ευαγγελία Παρασκευοπούλου, όταν γύριζε με τον θίασο της από πόλη σε πόλη, τοποθετούσε στο καμαρίνι της η ίδια μεγάλους καθρέφτες κι είχε δημιουργήσει ένα χώρισμα αξιοπρεπές ανάμεσα στην καρέκλα της και τον υπόλοιπο χώρο μ' ένα

⁸³ Μάνος Ελευθερίου, *Άνθρωπος στο πηγάδι*, ό.π., σ. 184.

⁸⁴ Στο ίδιο.

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 185.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 186.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 187.

καραβόπανο.⁸⁸ Εκεί μέσα, απομονωμένη από τη φασαρία των υπόλοιπων ηθοποιών συγκεντρωνόταν πριν από την πρεμιέρα κάθε έργου και ηρεμούσε. Βυθιζόταν στον εαυτό της, στις εμπειρίες, στις μνήμες και στη μέχρι τώρα πορεία της. Πέντε λεπτά αρκούσαν για να αναπληρώσει τις δυνάμεις της και να βγει ενώπιον του κοινού μαγεύοντάς το με το υποκριτικό της ταλέντο. Ο καθρέφτης αποτελούσε το καταλυτικό ερέθισμα της στιγμής, την κατάργηση των ορίων μεταξύ παρόντος και παρελθόντος και την ανάδειξη της προσωπικής αλήθειας έναντι της φθοράς του κόσμου.

Ο καθρέφτης είναι, σύμφωνα με τον Foucault, μία ιδιαίτερη περίπτωση τύπου, ο οποίος δεν μπορεί να συμπεριληφθεί ταξινομικά ούτε στις ουτοπίες ούτε στις ετεροτοπίες, συνιστώντας «ένα είδος μεικτής, ενδιάμεσης εμπειρίας».⁸⁹ Ο καθρέφτης θεωρείται κατά ένα μέρος ουτοπία, γιατί προβάλλει στη επιφάνειά του έναν εξωπραγματικό χώρο με αποτέλεσμα το άτομο να αντικρίζει τον εαυτό του εκεί που δεν είναι. Συγχρόνως, όμως, είναι και ετεροτοπία, καθώς δεν είναι ανύπαρκτος, αλλά υφίσταται πραγματικά δημιουργώντας μία άλλη, παράλληλη εικόνα, η οποία αποτυπώνεται στη γυάλινη επιφάνεια.⁹⁰

Ενσωματώνοντας ιδιότητες και από τους δύο παραπάνω τύπους, ο καθρέφτης καθίσταται το πεδίο μιας χρονικής πύλης στις διαθλάσεις της οποίας η Παρασκευοπούλου αναστοχάζεται τη ζωή και τους φόβους της. Παίζοντας με την ύπαρξη και την ανυπαρξία καθίσταται ο παντεπόπτης καμβάς πάνω στον οποίο αποτυπώνονται όλες οι πτυχές της προσωπικότητάς της, φανερές και κοινωνικά αποδεκτές ή απόκρυφες κι ενδόμυχες. Ο καθρέφτης μαρτυρά τις προσδοκίες και τα όνειρα που είχε για τον βίο και την καριέρα της, γίνεται η ελπίδα και ο τελικός σκοπός της μοίρας της. Ταυτόχρονα, συμβολίζει την πραγματική υπόσταση της ηθοποιού, τη διαφορετικότητα, το ταλέντο και την αναγνώρισή της στον καλλιτεχνικό κόσμο με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που την καθιστούν ξεχωριστή.

⁸⁸ Μάνος Ελευθερίου, *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, ό.π., σσ. 123-124.

⁸⁹ Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π., σ. 260.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 261.

4. Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

4.1 Η ιστορία των ουτοπιών και οι δυστοπίες

Το πιο πολιτικοποιημένο έργο του Μάνου Ελευθερίου είναι αναμφίβολα οι *Άνδρες του αίματος*, το τελευταίο του μυθιστόρημα που εκδόθηκε έναν χρόνο μετά τον θάνατό του. Ως μεταθανάτια παρακαταθήκη που περικλείει το σύνολο της λογοτεχνικής δουλειάς του, όπως υποστηρίζει ο Θανάσης Νιάρχος,⁹¹ οι *Άνδρες του αίματος* αφηγούνται τη γέννηση ενός «ευαγγελίου» μέσα σε ένα ζοφερό και αντιδημοκρατικό καθεστώς με σκληρά απολυταρχικά χαρακτηριστικά εξουσίας και περιστολή των ατομικών ελευθεριών. Βαθύτατα αλληγορικό, το μυθιστόρημα παραπέμπει στη σύγχρονη εποχή και τη δυσσιώνη εξέλιξή της, αν και τοποθετείται σε άγνωστο χώρο και χρόνο. Ο Ελευθερίου μέσα από την τρυφερή συγκάλυψη του λογοτεχνικού λόγου καταθέτει με ανησυχία τους προβληματισμούς του για την πορεία της δημοκρατίας στον μετανεωτερικό κόσμο και στηλιτεύει την ευτελή υποκατάσταση του πολίτη από τον υπήκοο. Ευρισκόμενος σε διαρκή, κοινωνική και πολιτική εγρήγορση και γαλουχημένος από μία αλληλέγγυα, αριστερή θεωρία χωρίς δογματικά κατάλοιπα

έχει πλήρη συνείδηση της υλικότητας των ιδεών· ότι δηλαδή οι ιδέες μετατρέπονται μέσα από τη συλλογική πράξη σε υλική δύναμη που μετασχηματίζει την πραγματικότητα. Και είναι έγνοια του που δεν υπάρχουν οι στοχαστές που θα γεννήσουν τις ιδέες, ούτε και οι ηγέτες που θα οργανώσουν τη μετατροπή των ιδεών σε μαζικό αίτημα.⁹²

Χώρος των *Ανδρών του αίματος* είναι μία απροσδιόριστη δυστοπία. Το κράτος που περιγράφει ο συγγραφέας, όσο κι αν εμφανίζεται γνώριμο σε κάποιο βαθμό, συνιστά μία μορφή ουτοπίας με ξεκάθαρη αρνητική χροιά. Οι ουτοπίες αποτελούν διαχρονικά στην ανθρώπινη ιστορία μία κατηγορία μελλοντικών οραμάτων που ευαγγελίζονται μία εύτακτη μορφή κοινωνίας. Είναι μη υπαρκτοί τόποι και σύμφωνα με τον Foucault είτε προβάλλουν την εικόνα μιας τελειοποιημένης κοινωνίας (ευτοπία) είτε την εικόνα μιας κοινωνίας που διολισθαίνει προς το χειρότερο

⁹¹ Θανάσης Θ. Νιάρχος, «Επίμετρο» ό.π., σ. 432.

⁹² Ηρακλής Οικονόμου, «Η πολιτική στο τραγούδι του Μάνου Ελευθερίου», *Μετρονόμος*, τχ. 58, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2015, σ. 15.

(δυστοπία).⁹³ Οι ουτοπίες, όσο κι αν αναφέρονται στο μέλλον, στοχεύουν στο παρόν, καθώς αφορμώνται από την καταγγελία όλων των στοιχείων που επιδεινώνουν τον δημόσιο βίο. Ευαγγελίζονται την επίλυση των παραπάνω σοβαρών ζητημάτων κι οραματίζονται τη δημιουργία μιας ιδανικής πόλης, η οποία θα ζει μέσα στην ευδαιμονία και τη μακαριότητα.

Οι ουτοπίες γοήτευαν ανέκαθεν την ανθρώπινη σκέψη και αποτυπώθηκαν τόσο σε φιλοσοφικά κείμενα όσο και στη λογοτεχνία ή στη σύγχρονη εποχή στον κινηματογράφο. Η ιστορία τους κι ο ρόλος τους στον τομέα των ιδεών είναι μακρύς και μεγάλος, όπως δείχνει κι ο Lewis Mumford στο λεπτομερέστατο έργο του.⁹⁴ Η πρώτη ίσως ουτοπία είναι η μυθική νήσος της Ατλαντίδας που διασώθηκε στους θρύλους των αρχαίων Ελλήνων, όμως σε γραπτή μορφή είναι η ιδανική *Πολιτεία* του Πλάτωνα, μία κοινωνία στην οποία βασιλεύει η δικαιοσύνη. Κατά τα πρωτοχριστιανικά χρόνια, κορυφαίο έργο του είδους αναδείχθηκε *Η πολιτεία του Θεού* του Ιερού Αυγουστίνου με περιεχόμενο τόσο πολιτικό όσο και θεολογικό.

Κομβική ουτοπία της νεότερης εποχής αποτελεί αναμφίβολα το ομώνυμο έργο του Thomas More που εκδόθηκε το 1516. Το χαρακτηριστικό της, πέρα από το γεγονός πως εγκαινιάζει την έναρξη ενός διαλόγου φιλοσοφικών και λογοτεχνικών αναζητήσεων, είναι πως η τελειοποιημένη κοινωνία που περιγράφεται, τοποθετείται αποκλειστικά στο μέλλον, ενώ σε προγενέστερες περιόδους οι άνθρωποι τη φαντάζονταν αρκετές φορές στο παρελθόν. Κατά τον επόμενο αιώνα ακολούθησε μία έκρηξη ουτοπικών αφηγήσεων. Ο Campanella έγραψε την *Πόλη του Ηλίου* το 1602 κι ακολούθησε στο ίδιο πλαίσιο η *Νέα Ατλαντίδα* του φιλοσόφου Francis Bacon το 1627. Το 1651 ο Thomas Hobbes έδωσε στην κυκλοφορία τη σημαντικότερη πολιτική μελέτη του, τον *Λεβιάθαν*, εισάγοντας πρώτος ως καταστατική αρχή των μελλοντικών κοινωνιών την έννοια του κοινωνικού συμβολαίου. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1656, δημοσιεύτηκε η *Ωκεάνα* του James Harrington, αν και είχε γραφτεί αρκετά έτη πριν, κατά την περίοδο της αγγλικής επανάστασης. Προσπάθεια πραγμάτωσης μιας ουτοπικής κοινότητας έγινε με τη *Νέα Αρμονία* του Robert Owen, την οποία ίδρυσε βασιζόμενος στη διδασκαλία του Henri de Saint-Simon και του Charles Fourier. Απέναντι σ' αυτόν τον πρώιμο, ουτοπικό σοσιαλισμό, οι Karl Marx και Friedrich Engels προέταξαν έναν επιστημονικό σοσιαλισμό, ο οποίος μεταξύ άλλων περιέγραφε

⁹³ Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», ό.π, σ. 260.

⁹⁴ Lewis Mumford, *Η ιστορία των ουτοπιών*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1998.

την αναγωγή του προλεταριάτου από κοινωνικό σε πολιτικό υποκείμενο στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη και τη μετάβαση σε μία κοινωνία αφθονίας αγαθών και ισότητας. Οι ιστορικές εξελίξεις του 20ού αιώνα με τους δύο παγκόσμιους πολέμους και την άνοδο ακραίων πολιτικών ιδεολογιών κλόνισαν την πίστη των ανθρώπων στη διαρκή πρόοδο και έκαναν το μέλλον να φαντάζει αποκρουστικό και δυσοίωνο. Με τέτοιο τρόπο το οραματίστηκαν και το σκιαγράφησαν λογοτεχνικά τόσο ο Aldous Huxley το 1932 στον *Θαυμαστό καινούριο κόσμο* όσο κι ο George Orwell στο *1984*. *Ο μεγάλος αδελφός* του 1948.⁹⁵

Ωστόσο, η διαχρονική αποτύπωση της ουτοπίας στις πνευματικές και καλλιτεχνικές αναζητήσεις του πολιτισμού αποτελεί μία ανάγκη αυτοβελτίωσης των κοινωνιών και μία ταυτόχρονη απόδραση από ένα παρατεταμένο τέλμα. Οι ουτοπίες, όσο κι αν απευθύνονται στο μέλλον, ερεΐδονται στις ατέλειες του παρόντος. Καταγγέλλουν τα κακώς κείμενα οραματιζόμενες μια μετάβαση της ζωής από το *είναι* στο *δέον γενέσθαι*. Η συνεισφορά τους δεν είναι τόσο απομακρυσμένη όσο πολλοί φρονούν· κρατώντας ζωντανή την ελπίδα της κοινωνίας, γίνονται το πρότυπο που καθοδηγεί. Παρά τις πρακτικές τους δυσκολίες και τις ανεφάρμοστες εξαγγελίες τους, *τίποτε δεν μας εμποδίζει να σκεφτόμαστε αυτό τον άγνωστό, ξένο κόσμο, ίσως παρόμοιο με τον δικό μας*.⁹⁶

4.2 Πειθαρχική εξουσία και πανοπτισμός

Στους *Άνδρες του αίματος*, όπως επισημάνθηκε, σκιαγραφείται η καθημερινότητα σε ένα απροσδιόριστου χώρου και χρόνου απολυταρχικό καθεστώς, από το οποίο προκύπτουν σαφείς υπαινιγμοί σε περιόδους και γεγονότα της σύγχρονης και νεότερης ελληνικής ιστορίας (Μικρασιατική Καταστροφή, Κατοχή, Εμφύλιος, Χούντα, Οικονομική Κρίση) αλλά και της Αριστεράς (Οκτωβριανή Επανάσταση, Δίκες της Μόσχας, Σταλινισμός). Το αξιοσημείωτο σε αυτό το λογοτεχνικό έργο είναι πως το τραγικό παρελθόν και το ζοφερό παρόν της κοινωνίας που περιγράφεται, φαίνεται να προδικάζει το μέλλον. Ο Ελευθερίου είναι απαισιόδοξος γι' αυτό που έπεται και η αγωνία του για τη συλλογική δράση και τη δημοκρατία κορυφώνεται με

⁹⁵ Η βαθιά πεσιμιστική προοπτική εξέλιξης του κόσμου εκφράστηκε και στην τέχνη του κινηματογράφου, τόσο κατά τις απαρχές του με την ταινία *Metropolis* του Fritz Lang το 1927 όσο και στις νεότερες μελλοντολογικές σειρές ταινιών *Matrix*, *Resident Evil* ή *Terminator*.

⁹⁶ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σ. 33.

την περιγραφή των πρακτικών μιας αόρατης, ολοκληρωτικής κι απόλυτης εξουσίας. Το μοντέλο απολυταρχικής διακυβέρνησης που καταγράφει μοιάζει πάρα πολύ με την πανοπτική εξουσία του Michel Foucault. Έτσι, η μετανεωτερικότητα, στην οποία ανήκει ο Γάλλος στοχαστής, βρίσκει στον Έλληνα συγγραφέα τη λογοτεχνική αποτύπωσή της.

Έχει επισημανθεί παραπάνω ότι η εξουσία για τον Foucault είναι ένα υλικό μέγεθος που στηρίζεται στη ρύθμιση του χώρου. Δείχνοντας πως το δίκτυο της εξουσίας διατρέχει κάθετα όλη την πυραμιδοειδή ιεραρχία της κοινωνίας και τονίζοντας πως η εξουσία καθεαυτή είναι ένα πλέγμα σχέσεων που υφαίνεται από ενδεχόμενες δράσεις, ενδιαφέρεται για το μικροεπίπεδο της εφαρμογής της και εξετάζει τον τρόπο δόμησής της κι όχι το ιστορικό, αιτιακό της υπόβαθρο. Καταλήγει στο συμπέρασμα πως από τον 18ο αιώνα και εξής οι μορφές της εξουσίας έχουν αναπτύξει μηχανισμούς που τις τελειοποιούν ως συστήματα. Τα συστήματα αυτά ονομάζονται πειθαρχίες και αποτελούν τεχνικές που στηρίζονται στις οπτικές και μηχανικές παρατηρήσεις της φυσικής επιστήμης καθώς και στις μεθόδους της αναλυτικής αναγωγής και της «συνθετικής πρόβασης».⁹⁷ Η υλική επιβολή τους στον χώρο συντελείται μέσω πρακτικών εφαρμογών που ελέγχουν τα ανθρώπινα σώματα. Οι πειθαρχίες «επιτρέπουν τον σχολαστικό έλεγχο των λειτουργιών του σώματος, που διασφαλίζουν τη σταθερή καθυπόταξη των δυνάμεών του, και τους επιβάλλουν μια σχέση ευπειθείας-χρησιμότητας».⁹⁸ Το στοιχείο αυτό αποτελεί την εξειδικευμένη πρωτοτυπία αλλά και τον λόγο της επικράτησής τους. Οι πειθαρχίες «κατανέμουν τους ανθρώπους σε ιεραρχημένους χώρους, τους επιβάλλουν την προγραμματισμένη απασχόληση η οποία κωδικοποιεί τις δραστηριότητές τους και τους εκγυμνάζει, οργανώνουν το χρόνο εργασίας τους και συνθέτουν τις ικανότητές τους».⁹⁹ Μέσω μιας διαρκούς ταξινόμησης του χώρου και οριοθέτησης των ενεργειών του σώματος δημιουργούν ένα επιτηρούμενο πλήθος, αφού προηγουμένως έχουν εξατομικεύσει τη θέση και τη δράση του καθενός. Με τον τρόπο αυτό, αντικειμενικοποιούν τα υποκείμενα της εξουσίας, θυσιάζοντας την προγενέστερη εξατομικεύσή τους σε μία γενικευμένη αφομοίωση που διαιωνίζει την άσκηση των πειθαρχιών. Αυτή η νέα εξουσιαστική μηχανική κατασκευάζει τα άτομα, αφού «είναι η ειδική τεχνική μιας

⁹⁷ Λίλα Τρουλινού, «Εξουσία και δίκαιο στον Φουκό», ό.π., σ. 178.

⁹⁸ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 157.

⁹⁹ Λίλα Τρουλινού, «Εξουσία και δίκαιο στον Φουκό», ό.π., σ. 177.

εξουσίας που χρησιμοποιεί τα άτομα τόσο ως αντικείμενα όσο και ως εργαλεία για την άσκησή της».¹⁰⁰

Τα μέσα επιβολής των πειθαρχιών είναι η ιεραρχική επιτήρηση, η τιμωρία που πηγάζει από τη νόρμα και η εξέταση. Το μέτρο της ιεραρχικής επιτήρησης σχετίζεται άμεσα με την τελειοποιημένη μορφή των πειθαρχικών συστημάτων που είναι ο πανοπτισμός. Στο σχετικό κεφάλαιο από το βιβλίο του *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ο Foucault ξεκινά με το σενάριο της προσβολής μιας πόλης από τη μεταδοτική πανούκλα και τα μέτρα που λαμβάνει η πολιτεία για να την αντιμετωπίσει. Όπως διαπιστώνει, η δράση των πολιτικών αρχών συνίσταται σε δυο κυρίως άξονες: αφενός, σε έναν δυαδικό διαχωρισμό της κοινωνίας, ο οποίος διακρίνει τα «επικίνδυνα» για τη δημόσια υγεία μέλη της από τα υγιή και τα περιορίζει σε ξεχωριστούς χώρους ή τα απομονώνει στα σπίτια τους. Εφαρμόζει πάνω τους μία ιδιαίτερη άσκηση της εξουσίας που τα εξατομικεύει, κατανέμοντάς τα αντίστοιχα με διαρρυθμισμένο τρόπο σε συγκεκριμένους τόπους του άστεως. Αυτή η «μικροφυσική» της εξουσίας επιβάλλει στους αποκλεισμένους τον πειθαρχικό διατετραγωνισμό του χώρου. Αφετέρου, ο ακατάπαυστος έλεγχος και η διαρκής επιτήρηση εφαρμόζονται στο σώμα της δοκιμαζόμενης κοινωνίας. Το «μάτι» της εξουσίας είναι συνεχώς σε εγρήγορση μέσω των ανθρώπων της και επιθεωρεί τη θέση των ατόμων και τις κινήσεις τους στο πλαίσιο αυτού του περιχαρακωμένου χώρου με τις δυαδικές, αντιθετικές κατανομές. Κάθε άνθρωπος με την εξατομικευμένη τοποθέτηση εντός του καθίσταται εύκολα εντοπίσιμος τόσο λόγω της προκαθορισμένης του θέσης όσο και λόγω των δράσεων που έχει αναλάβει.

Η αναλυτική περιγραφή μιας τέτοιας κατάστασης αποτελεί ικανό παράδειγμα για να αναδείξει τα πλεονεκτήματα της πειθαρχικής εξουσίας. Για τον Foucault, «η πανωλόβλητη πόλη εκφράζει την ουτοπία της τέλεια κυβερνώμενης πόλης»,¹⁰¹ καθώς ενάντια στον συρφετό της ασθένειας, τα πειθαρχικά συστήματα αντιτάσσουν τη μέθοδο μιας χωρικής ανάλυσης των σωμάτων. Η οργάνωση και η ευταξία που προκύπτει κατά τη διαχείριση μιας τέτοιας κρίσης είναι ενδεικτικές της νέας αυτής μηχανικής της εξουσίας.

¹⁰⁰ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 195.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 226.

Ως τελειότερη μορφή πειθαρχίας προβάλλει ο Foucault το Πανοπτικό του Bentham,¹⁰² στο οποίο η έννοια του ελέγχου δια της απομόνωσης σε σκοτεινό μέρος αντικαθίσταται από τη διαρκή ορατότητα του επιτηρούμενου. Πρόκειται για ένα κυκλικό, περιφερειακό οικοδόμημα που διαιρείται σε κελιά, διαθέτει παράθυρα από την εσωτερική και την εξωτερική πλευρά και αναπτύσσεται γύρω από έναν κεντρικό πύργο με αποτέλεσμα περιορισμένος αριθμός παρατηρητών να μπορεί να εποπτεύει όλους τους έγκλειστους σε αυτό. Το Πανοπτικό πετυχαίνει τον πειθαναγκασμό και την επιβολή με τον πιο αδιόρατο τρόπο. «Οδηγεί τον κρατούμενο σε μια συνειδητή και μόνιμη κατάσταση ορατότητας που διασφαλίζει την αυτόματη λειτουργία της εξουσίας».¹⁰³ Ο κρατούμενος, γνωρίζοντας ότι παρακολουθείται από το βλέμμα του κεντρικού πύργου αλλά αγνοώντας πότε ακριβώς καθίσταται αντικείμενο παρακολούθησης, ζει διαρκώς με τον φόβο της δυνητικής επιτήρησης. Έτσι, η εξουσία είναι ανά πάσα στιγμή ορατή αλλά συγχρόνως ανεπαλήθευτη. Η καταστατική αρχή αυτής της πολιτικής τεχνολογίας έγκειται στην ιδιαιτερότητα του χώρου που καταλαμβάνει ο παρατηρητής κι ο παρατηρούμενος: «όταν βρίσκεσαι στον περιφερειακό δακτύλιο, σε βλέπουν πλήρως χωρίς ποτέ να βλέπεις· κι όταν βρίσκεσαι στον κεντρικό πύργο βλέπεις τα πάντα χωρίς ποτέ να σε βλέπουν».¹⁰⁴

Ο φορέας της εξουσίας στην περίπτωση του Πανοπτικού είναι αδιάφορος. Σε μια τέτοια δομή, ο μηχανισμός της επιτήρησης τίθεται από τον οποιονδήποτε σε λειτουργία και εξακολουθεί να παράγει με αυτοματοποιημένο τρόπο ομοιογενή αποτελέσματα. Η εξειδικευμένη ταξινόμηση των σωμάτων και η σχέση καθυπόταξης στην οποία υπόκεινται τα έγκλειστα άτομα μέσω της κατανομής τους σε ένα πανταχού παρόν μάτι διαιωνίζουν την εξουσία επιδρώντας καταλυτικά τόσο στην κοινωνία όσο και στην επιμέρους συμπεριφορά των ατόμων. Όπως πολύ εύστοχα διαπιστώνει ο Foucault, «το πλήρες φως και το βλέμμα ενός επιτηρητή αιχμαλωτίζουν καλύτερα από το σκοτάδι».¹⁰⁵

Από το Πανοπτικό του Bentham πραγματοποιείται έτσι η μετάβαση στον πανοπτισμό ως μηχανισμό γενικευμένης επιτήρησης. Αυτό το καινοφανές σχήμα εξουσίας με τα παραπάνω χαρακτηριστικά «θεωρήθηκε συχνά μια ουτοπία του

¹⁰² Βλ. στο ίδιο, σ. 228.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 229.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 230.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 228.

τέλειου εγκλεισμού»,¹⁰⁶ καθώς εισήγαγε ένα πρότυπο διαχείρισης του πλήθους και επιβολής ενός συγκεκριμένου τρόπου συμπεριφοράς. Ο πανοπτισμός αποτελεί ταυτόχρονα μία οικονομική τεχνική εξουσίας, αφού με τη διαρκή αλλά αφανή επιτήρηση εθίζει σε μία προκαθορισμένη διαγωγή τους κρατούμενους, χωρίς να είναι ανάγκη να παρεμβαίνει. Η επιτυχία του έγκειται στο ότι ενεργεί προληπτικά, δίχως αυτό όμως να συνεπάγεται πως δεν μπορεί να λειτουργήσει επίσης και κατασταλτικά. Παράλληλα, πρόκειται για μία πολιτική τεχνολογία που μεγιστοποιεί ποικιλοτρόπως την εξουσία αυξάνοντας την οικονομία αλλά και την αποτελεσματικότητα της άσκησης της. Ο πανοπτισμός ως εργαλείο διακυβέρνησης ενισχύει την εμπέδωση κάθε εξουσίας μέσα από το πλέγμα σχέσεων που υφαίνει. «Προορισμός του είναι να γίνει μια γενικευμένη λειτουργία στο πλαίσιο του κοινωνικού σώματος»,¹⁰⁷ αφού πρώτα καθορίσει επακριβώς τις σχέσεις των ανθρώπων στον χώρο.

4.3 Το *modus operandi* του καθεστώτος στους *Άνδρες του αίματος*

Το καθεστώς επιτήρησης που σκιαγραφεί ο Foucault στο Πανοπτικό εντοπίζεται σε μεγάλο βαθμό και στην πολιτική δυστοπία *Άνδρες του αίματος* του Ελευθερίου. Η μετάβαση από την εξατομίκευση των σωμάτων στη γενίκευση των σχέσεων εξουσίας, επιτυγχάνεται όταν αυτές τελούνται πια μηχανικά, όταν δηλαδή αυτοματοποιούνται. Με αυτό τον τρόπο, η εξουσία υπερβαίνει την κρατική οντότητα.

Για τον Ελευθερίου, από την άλλη, το εξουσιαστικό φαινόμενο μπορεί να εκπορεύεται κατά βάση από ένα απολυταρχικό κράτος με υπερτροφικές, συγκεντρωτικές τάσεις, το οποίο παρομοιάζεται με το τέρας-κράτος Λεβιάθαν, όμως τόσο η επίδραση όσο και οι συνέπειές του διαχέονται στο κοινωνικό σώμα. Οι πολίτες μετατρέπονται σε υπηκόους, οι ελευθερίες τους περιστέλλονται και το αέναο βλέμμα του τέρατος-εξουσίας που караδοκεί επίμονα επιτείνει το κλίμα ψυχολογικής τρομοκρατίας. Η κατασκοπεία τελείται παράλληλα τόσο από τα κρατικά όργανα όσο και από πρόθυμους παρατηρητές-χαφιέδες που προκύπτουν από τη γενικευμένη διάβρωση του κοινωνικού ιστού, συνθέτοντας μ' αυτόν τον τρόπο μία μηχανή επιτήρησης αντίστοιχη του Πανοπτικού, στην οποία παραμένει άγνωστο ποιοί είναι οι ηγέτες της εξουσίας ή πόσο συχνά εναλλάσσονται. Στους *Άνδρες του αίματος*

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 234.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 236.

απαντώνται, λοιπόν, και οι δύο μορφές του πανοπτισμού, ως αρνητικής πειθαρχικής εξουσίας του ιδρύματος εγκλεισμού αλλά και ως μηχανισμού γενικευμένης επιτήρησης.¹⁰⁸

Ο Ελευθερίου αποδίδει με αρκετές λεπτομέρειες την κρατική δράση και τα μέσα επιβολής της στο κοινωνικό σώμα, τυποποιώντας μ' αυτόν τον τρόπο ένα επαρκές *modus operandi* της εξουσίας. Το καθεστώς, για να αποκτήσει ικανά ερείσματα, διαπλέκεται ανοιχτά με παράλληλα και παράνομα κέντρα εξουσίας. Τέτοια είναι η μαφία που ελέγχει τη ζωή της νύχτας και πίσω από τη μαρκίζα κέντρων διασκέδασης εμπορεύεται χορεύτριες, όπλα και ναρκωτικά. Οι άνθρωποί της έχουν αναπτύξει φιλίες με τα κυβερνητικά στελέχη και αλληλοβοηθούνται, οι μεν για να δρουν ανενόχλητοι, χωρίς να τους αγγίζει το χέρι του νόμου, οι δε για να στηρίζουν τις θέσεις ελέγχου.¹⁰⁹ Τα κρατικά στελέχη, συνεπώς, λειτουργούν χωρίς συναίσθηση της ευθύνης τους απέναντι στους πολίτες και η στάση τους είναι εξόφθαλμα υποκριτική. Στον δημόσιο βίο ενώπιον τρίτων, *οι υπουργοί συσκέπτονταν με τους τοπικούς παράγοντες, σαν να'παιζαν θεατρικό έργο.*¹¹⁰ Με τέτοια άτομα στην ηγεσία είναι αναμενόμενο να μην υπάρχει συνέπεια στις δράσεις του κράτους. *Μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να βαφτίσουν σε αλήθεια και εντιμότητα κάθε ψεύδος, απάτη και ατιμία, ή και το αντίθετο. Και αναρωτιόμαστε κρυφά πότε και με ποιον τρόπο έρχονται από τη διοίκηση αυτές οι διαταγές.*¹¹¹ Ο καιροσκοπισμός βασιλεύει και σε ένα τέτοιο πρωτόγονο περιβάλλον κανένας δεν προωθείται ούτε προοδεύει περισσότερο απ' όσο προβλέπουν οι δείκτες ασφαλείας της εξουσίας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι ήρωες που πάλεψαν για να ελευθερώσουν τον λαό από την τυραννία του κράτους-τέρατος, αντί να τιμηθούν από την πολιτεία, να αντιμετωπίζονται ως εχθροί της πατρίδας και ως πράκτορες ξένων δυνάμεων να οδηγούνται στις φυλακές. Αντιθέτως, όσοι εργάστηκαν για τη σωτηρία του κράτους-τέρατος, θεωρούνται ευεργέτες και, με κρατική πρόνοια, αποκτούν εργασιακές θέσεις στο δημόσιο και παχυλούς μισθούς.¹¹²

Στην κοινωνία που περιγράφει ο Ελευθερίου τόσο μελανά, η κατάσταση είναι άκρως απελπιστική. *Σκληρή εποχή, βρόμικοι άνθρωποι, δύσκολες και πρόστυχες*

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 238.

¹⁰⁹ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σ. 91.

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 56.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 87.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 219.

καταστάσεις.¹¹³ Οι ατομικές ελευθερίες των πολιτών έχουν καταστρατηγηθεί ολοκληρωτικά. Η ενημέρωση έχει χάσει τον αντικειμενικό και πλουραλιστικό της χαρακτήρα συνιστώντας μία ξεκάθαρη μορφή προπαγάνδας. Τα προσωπικά δεδομένα δεν τηρούνται και το απόρρητο των επικοινωνιών παραβιάζεται για να ελέγχει επιτυχώς τον εξουσιασμένο λαό.¹¹⁴ Οι διώξεις αντιφρονούντων βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη. Ακόμη και οι επιστήμονες *ονομάστηκαν κι αυτοί αιρετικοί, πλήρωσαν, όσοι πλήρωσαν, κι αυτοί με τη ζωή τους την πίστη τους και τα οράματά τους.*¹¹⁵

Βασικό στήριγμα της εξουσίας και μέσο επιβολής της στην κοινωνία αναδεικνύεται η αστυνομία, η οποία εδραιώνει με περισσή βία κι απάνθρωπες πρακτικές το καθεστώς. Οι αστυνομικοί εμφανίζονται ως το μακρύ χέρι του αυταρχικού κράτους και υπακούουν άκριτα στις άνωθεν εντολές, ακόμη κι όταν αυτές είναι προδήλως παράνομες. Μετέρχονται συνεχώς βίαια μέσα, παρότι μπορεί να μην είναι την παρούσα στιγμή απαραίτητα, όπως στην περίπτωση των ειρηνικών διαδηλώσεων: *χωρίς να μας ακούνε, χωρίς να μας δίνουν σημασία, μας παραμέριζαν με κλοτσιές και πρόστυχες βρισιές, λέγοντάς μας πληρωμένους, ανώμαλους, αλήτες, προδότες της πατρίδας.*¹¹⁶ Γι' αυτό γίνονται τρομακτική απειλή για τον απλό κόσμο που ζει σε μία ακατάπαυστη αγωνία. *Ένας νεαρός αστυνομικός, πολύ αργότερα πήρε πολλά γαλόνια, Μιχαλόπουλος λεγόταν, ήταν ο φόβος και ο τρόμος της περιοχής.*¹¹⁷ Όλοι είναι πιθανοί στόχοι της εξουσίας και μπορούν να χαρακτηριστούν ως ύποπτοι χωρίς την παραμικρή επικίνδυνη δράση. Γι' αυτό βρίσκονται σε μία διαρκή επαγρύπνηση και αναμένουν και τη δική τους ώρα της σύλληψης έχοντας πάντα έναν πρόχειρο, ετοιμασμένο σάκο με τα απολύτως απαραίτητα για τις πρώτες ώρες στο κρατητήριο. *Όλα ήταν έτοιμα αν τους ζητήσουν οι πραιτοριανοί τη νύχτα, γιατί οι συλλήψεις γίνονταν συνήθως μόνο μετά τα μεσάνυχτα, ανάμεσα στις τρεις και τέσσερις η ώρα.*¹¹⁸

Το τραγικό, ωστόσο, είναι πως η αστυνόμευση ως πρακτική επιτήρησης και ελέγχου της εξουσίας έχει περάσει και στα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας χωρίς να απαιτείται η πραγματική δράση των αστυνομικών οργάνων. Ο Ελευθερίου,

¹¹³ Στο ίδιο, σ. 118.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 391.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 38.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 115.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 207.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 69.

αφορμώμενος από την ιστορική μνήμη του μετεμφυλιακού κράτους με τον φόβο του χωροφύλακα και τους πανταχού παρόντες καταδότες, αναδεικνύει τη διάβρωση του κοινωνικού ιστού με τα συντροφικά μαχαιρώματα, την ανασφάλεια και τον τρόμο της διαρκούς παρακολούθησης. Ο κανόνας αυτής της αποτροπιαστικής κοινωνίας που περιγράφει είναι η *κρυφή και φανερή παρακολούθηση και στο τέλος η σύλληψη από την αστυνομία, γιατί παντού υπήρχαν οι ρουφιάνοι*.¹¹⁹ Το δίκτυο της εσωτερικής παρακολούθησης έχει απλωθεί πολύ αποτελεσματικά στην καθημερινότητα διαρρηγνύοντας την αλληλεγγύη και την εμπιστοσύνη των ανθρώπινων σχέσεων. Οι συνεκτικοί δεσμοί καταστρατηγούνται κι ως μόνη αξία προβάλλει μία ακραιφνής ιδιοτέλεια που, με τη σειρά της, πυροδοτεί την καχυποψία και τον φθόνο για τους άλλους.

Αρκούσε η άθλια κατηγορία κάποιου ασυνείδητου είτε επειδή κάποιος ήταν όμορφος ή όμορφη, ευτυχισμένος ή ευτυχισμένη με τα ολίγα που είχε και ζούσε, η εκδικητική του μανία τον οδηγούσε να φανταστεί ανύπαρκτα αμαρτήματα.¹²⁰

Το αστυνομικό σώμα αποτελεί μία μηχανή που εφαρμόζει τη θέληση των κρατικών αρχών, η δράση του όμως είναι πολύπλευρη. Θεωρητικά είναι επιφορτισμένο να διασφαλίζει τη δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος, πρακτικά όμως καθίσταται η έκφραση της εξουσίας σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής, μέχρι το πιο μικρό κι ασήμαντο φαινόμενο. Η αστυνομία γίνεται λοιπόν μία θεσμοθετημένη διάσταση της πειθαρχικής εξουσίας που επιλαμβάνεται των πάντων. Για να καταφέρει στην πράξη την επιβολή της

πρέπει να εξασφαλίσει το εργαλείο μιας μόνιμης, εξουχιστικής, πανταχού παρούσας επιτήρησης, ικανής να καθιστά τα πάντα ορατά, υπό τον όρο όμως να καθίσταται αυτή η ίδια αόρατη. Πρέπει να είναι σαν ένα βλέμμα χωρίς πρόσωπο που μετασηματίζει ολόκληρο το κοινωνικό σώμα σε αντιληπτικό πεδίο.¹²¹

Γι' αυτό, εκτός από τα φανερά αστυνομικά όργανα, στρατολογούνται πρόθυμοι συνεργάτες από όλο το φάσμα των κοινωνικών τάξεων, οι οποίοι καλούνται «παρατηρητές», «χαφιέδες» ή «καταδότες». Η αστυνόμευση λειτουργεί σε ένα αφανές κι ανεπίσημο πεδίο υφαίνοντας ένα δικό της, πολύπλευρο δίκτυο και

¹¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 95-96.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 38.

¹²¹ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 243.

συντηρώντας για την εξυπηρέτηση των σκοπών της μία κατηγορία υποποινικότητας: *Οι καταδότες και οι συνεργάτες της μυστικής αστυνομίας βρίσκονται παντού.*¹²² Με τα μέσα καταστολής, τους άγρυπνους μηχανισμούς επιτήρησης και το ευρύ φάσμα των αρμοδιοτήτων που εκπληρώνει, αποτελεί οργανικό κομμάτι της πειθαρχικής εξουσίας, την οποία θωρακίζει. Η αστυνομία, τελικά, λειτουργεί σαν συνδετικός κρίκος που ενώνει τη βούληση της ανώτατης κρατικής εξουσίας με τους υπόλοιπους, μικρότερους σε έκταση, θύλακες της εξουσίας που βρίσκονται διασκορπισμένοι στην κοινωνία. Γεμίζει τον κενό χώρο καθώς «απλώνει ένα ενδιάμεσο δίκτυο ανάμεσα σ' αυτούς τους περικλειστούς πειθαρχικούς θεσμούς (εργαστήρια, στρατούς, σχολεία), δρώντας εκεί που δεν μπορούν να παρέμβουν και πειθαρχώντας μη πειθαρχικούς χώρους».¹²³

Άλλη πτυχή του καθεστώτος των *Ανδρών του αίματος* αποτελεί η κακοδικία και η διάβρωση της δικαιοσύνης. Η ανεξάρτητη θεσμική της υπόσταση και ο σκοπός της να προασπίζει την ασφάλεια του δικαίου εδώ καταστρατηγούνται εξόφθαλμα. Οι πολίτες έχουν χάσει την εμπιστοσύνη τους στον νόμο, καθώς αυτός ερμηνεύεται εντελώς υποκειμενικά και διαστρεβλωμένα με στόχο τη στήριξη της κρατικής ασυδοσίας. Η προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία των δικαστών έχει απολεσθεί και οι ίδιοι διαπλέκονται ανοιχτά μαζί με τον υπόλοιπο μηχανισμό της εξουσίας αλλά και τον σκοτεινό κόσμο της παρανομίας αποβλέποντας σε περιουσιακά οφέλη. Τα κυβερνητικά στελέχη, οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι κρατικοί λειτουργοί έχουν ευτελίσει τον ρόλο τους και η γενικευμένη διαφθορά βαθαίνει ακόμη περισσότερο τη σήψη της δυστοπίας. *Απάτες, κλοπές δημοσίου χρήματος με την ανοχή και τη σύμπραξη αστυνομικών και δικαστών, ψευδομαρτυρίες, διακίνηση ναρκωτικών από όσους ήταν ήδη φυλακισμένοι επί χρόνια.*¹²⁴ Οι συνθέσεις των δικαστηρίων κατά την ακροαματική διαδικασία είναι απολύτως πρόχειρες κι αυθαίρετες με άτομα που παριστάνουν τους δικαστές, χωρίς όμως να έχουν την παραμικρή νομική γνώση. *Ουσιαστικά επρόκειτο για ανταρτοδικεία, με δικαστές εικοσάχρονους, άσχετους τελείως με τη νομική επιστήμη.*¹²⁵ Σ' αυτό το ρεσιτάλ κακοδικίας, ακόμη και το κοινό των δημόσιων δικαστικών συνεδριάσεων απαρτίζεται από εγκάθετα άτομα. *Οι δίκες τους*

¹²² Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σ. 19.

¹²³ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 244.

¹²⁴ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σ. 96.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 81.

γίνονταν δημόσια, αλλά με επιλεγμένους ακροατές.¹²⁶ Όλη αυτή η ακολουθία στημένων δικών αποσκοπεί στην εσωτερική εκκαθάριση των αντιφρονούντων και στην ισχυροποίηση του καθεστώτος. Οι περισσότερες από τις κατηγορίες που απαγγέλλονται είναι χαλκευμένες και τα θύματα των διώξεων καταδικάζονται συνήθως στην εσχάτη των ποινών για τα υποτιθέμενα ανατρεπτικά τους φρονήματα. *Έτσι, πήραν όλοι τον δρόμο προς το απόσπασμα, αμέσως μετά την έκδοση της απόφασης του δικαστηρίου. Όσοι είχαν ελαφρότερες ποινές εξορίζονταν σε μακρινές περιοχές.*¹²⁷ Η κοινωνική διάβρωση έχει αλώσει κυριολεκτικά όλους τους θεσμούς του πολιτεύματος με αποτέλεσμα οι πολίτες να ενδίδουν μαζικά στη χρηματική ικανοποίηση της απληστίας των αξιωματούχων και, ιδίως, της ακόρεστης βουλιμίας των δικαστικών. *Οι δικαστές είναι σκληροί και άπονοι. Πληρώνονται, βέβαια, πολύ ακριβά. Αν έχετε χρήματα, ίσως γίνει κάτι. Και πάλι θα μας ξεγελάσουν στο τέλος. Θα πουν ότι πήραν αυστηρές διαταγές.*¹²⁸ Οι δικηγόροι αλλά και ο απλός κόσμος γνωρίζουν τις πρακτικές που μετέρχονται και κατανοούν ότι ο δικαστικός αγώνας είναι μάταιος. Καταφεύγουν όμως στον χρηματισμό των δικαστών απλώς για να διατηρήσουν ζωντανή την ελπίδα της σωτηρίας των αγαπημένων τους προσώπων.

Όσα χρήματα και χρυσαφικά μου δώσατε τα χάρισα στους δικαστές. Είναι αχόρταγοι, βλέπεις. Και ο ένας με παραπέμπει στον άλλο για να μην αναλάβει κανένας την ευθύνη μόνος του, ξέροντας ότι η απόφαση τους έχει δοθεί και την έχουν στο συρτάρι του γραφείου τους και συνεχώς δίνουν αναβολή της δίκης για να μας ρίχνουν στάχτη στα μάτια ότι δήθεν τον κρατούν ζωντανό, ακόμη και αυτό οφείλεται μόνο σ' αυτούς, αλλά πάντα αφήνουν και λίγα λόγια στον αέρα, ότι πρέπει να πάρουν κι άλλα χρήματα.¹²⁹

Οι δημόσιες, κατασκευασμένες δίκες αντιφρονούντων εκπληρώνουν την πρακτική της εξέτασης των πειθαρχικών συστημάτων πλάι στην ιεραρχική επιτήρηση και την κανονικοποιημένη κύρωση. Η εξέταση κατά τον Foucault συνιστά την ορατή δύναμη μιας αόρατης εξουσίας, αποτελεί «ένα κανονικοποιητικό βλέμμα, μια επιτήρηση που επιτρέπει τον χαρακτηρισμό, την ταξινόμηση και την τιμωρία»¹³⁰ διατρανώνοντας με πασιδηλο τρόπο τη σύμπλευση του διπόλου εξουσίας-γνώσης. Η ανακριτική διαδικασία της δικαστηριακής πρακτικής αποτελεί ειδικότερη πτυχή του

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 112.

¹²⁷ Στο ίδιο.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 217.

¹²⁹ Στο ίδιο.

¹³⁰ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 211.

εργαλείου της πειθαρχικής εξέτασης. Εάν η δεύτερη εφαρμόζεται από τα πειθαρχικά συστήματα στα σχολεία και τα νοσοκομεία, η πρώτη τελείται στα πλαίσια της δίκης. Η ανάκριση με καταγωγή από τη μεσαιωνική Ιερά Εξέταση και τα εκκλησιαστικά δικαστήρια έχει καταλάβει πλήρως το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης καταδεικνύοντας «τη διείσδυση της πειθαρχικής εξέτασης στη δικαστική έρευνα».¹³¹ Η αντεγκληματική πολιτική, η πρόληψη κι η καταστολή του εγκλήματος, η ανάλυση και η εξέταση της εγκληματικής πράξης, η επιμέτρηση της ποινής, ο σωφρονισμός της τιμωρίας, η αναζήτηση των κινήτρων και η διαμόρφωση του προφίλ του εγκληματία είναι τα πραγματικά φαινόμενα μιας ξεκάθαρης επίδρασης της πειθαρχικής εξουσίας στον δικαστικό χώρο. Σκοπός του συγκεκριμένου δικαιοδοτικού προτύπου αποτελεί η επιβολή μιας απεριόριστης πειθαρχίας στο κοινωνικό σώμα, «μια ατέρμονη ανάκριση, μια ανακριτική έρευνα που θα προεκτεινόταν δίχως όρια σε μια σχολαστική και ολοένα και πιο αναλυτική παρακολούθηση».¹³² Καθώς η πειθαρχική εξουσία τελειοποιείται όσο πιο πολύ λειτουργεί κρυφά και αυτοματοποιημένα αναγκάζοντας από την άλλη τους υπηκόους της να δρουν σε ένα καθεστώς διάφανης ορατότητας, η δικαιοσύνη είναι η μοναδική θεσμική πτυχή της που εκτίθεται στη δημόσια θέα και εκδηλώνει πανηγυρικά την ισχύ της. Με το ανακριτικό υπόβαθρο που διαθέτει κυριαρχεί σε μία αέναη διευθέτηση του χώρου και, την ίδια στιγμή, παρακολουθεί τη θέση και τη συμπεριφορά του υποταγμένου ποιμνίου της.

Στους *Άνδρες του αίματος* η δικαιοσύνη ως λειτουργία του ολοκληρωτικού και απρόσωπου καθεστώτος πράγματι εποπτεύει και επαγρυπνά για την εξόντωση κάθε δυνητικής απειλής. Ως έκφανση της απόλυτης, πειθαρχικής εξουσίας εγκαθιδρύει καθεστώτα αλήθειας, τα οποία χαρακτηρίζουν ως αντιφρονούντες και προδότες τους γνήσιους, λαϊκούς επαναστάτες και πατριώτες. Παράλληλα, οι διώξεις και η ανάκριση σε δημόσια θέα συνιστούν ένα είδος σωφρονισμού που αποσκοπεί στη βαθιά εμπέδωση μιας πειθαρχημένης συμπεριφοράς της κοινωνίας. Η δικαιοσύνη με την τελετουργία της ακροαματικής διαδικασίας καθίσταται όχι μόνο παρούσα αλλά και ορατή εκδήλωση μιας αφανούς εξουσίας που επιβάλλεται, κατά τα άλλα, με τρόπο πανούργο. Μία σημαντική, ωστόσο, διαφορά που εντοπίζεται στο μυθιστόρημα του Ελευθερίου σε σχέση με τα συμπεράσματα του Foucault έγκειται στον ρόλο της

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 257.

¹³² Στο ίδιο.

ποινήs. Το κράτος-τέρας των *Ανδρών του αίματος* τιμωρεί με βασανισμούς, εξορίες, φυλακίσεις ή ακόμη και στέρηση της ζωής. Λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό κατασταλτικά καλλιεργώντας μια ατμόσφαιρα τρόμου, η οποία απαιτεί όμως σημαντική δαπάνη ενέργειας για τις κυβερνητικές πρακτικές. Από την άλλη, τα πειθαρχικά συστήματα, μέσω της γενίκευσης των επιμέρους χαρακτηριστικών που καταφέρνουν, εξοικονομούν δυνάμεις κι έχουν επιτύχει να κυβερνούν με προληπτικό τρόπο. Αυτό δεν συνεπάγεται πως δεν δρουν υστερόχρονα και δεν επιβάλλουν τιμωρίες. Οι κυρώσεις, όμως, σ' αυτή την περίπτωση δεν είναι εκδικητικές αλλά, κατά έναν τρόπο, σωφρονιστικές. Διακρίνονται από κανονικοποιητική διάθεση και διαμορφώνουν μέσα από τον εθισμό τις αποκλίνουσες συμπεριφορές των υπηκόων. Σε αντίθεση με την καθεστηκυία ποινική θεωρία που δίνει πρωτεύουσα σημασία στο έγκλημα ως νομική πράξη, η πειθαρχική τιμωρία στρέφεται στα άτομα και είναι «ισόμορφη με την ίδια την υποχρέωση· είναι λιγότερο η εκδίκηση του νόμου που παραβιάστηκε και περισσότερο η επανάληψή του, ο επαυξημένος τονισμός του».¹³³ Από τα πειθαρχικά συστήματα γεννήθηκε μία νέα μορφή υποποινικότητας, η «ποινικότητα του Κανόνα», η οποία διακρίνεται από την παραδοσιακή ποινικότητα του νόμου. Σε αυτό το νέο στοιχείο έγκειται και η διαφορά του ρόλου της ποινής. Οι κυρώσεις των πειθαρχιών δεν καταστέλλουν αλλά κανονικοποιούν τη διαγωγή του πλήθους, καθώς υλοποιούν μία γενική συμμόρφωση των ξεχωριστών ατόμων σε έναν κανόνα συμπεριφοράς. «Η διηνεκής ποινικότητα που διαπερνά όλα τα σημεία, και ελέγχει όλα τα επίπεδα των πειθαρχικών θεσμών συγκρίνει, διαφοροποιεί, ιεραρχεί, ομογενοποιεί, αποκλείει.»¹³⁴

Παρ' όλα αυτά, πρέπει να επισημανθεί πως η μεγαλύτερη ομοιότητα του απολυταρχικού καθεστώτος που περιγράφει ο Ελευθερίου με την εξουσία κατά τους ορισμούς του Foucault είναι ο πανοπτισμός. Σε αυτό το βίαιο και σκληρό κράτος, που θυμίζει κυριολεκτικά και μεταφορικά ένα τέρας στους πολίτες του, έχει εγκαθιδρυθεί ένα άγρυπνο μάτι παρακολούθησης που παρατηρεί διαρκώς χωρίς να γίνεται το ίδιο αντιληπτό. Ο πειθαρχικός μηχανισμός έχει αναπτύξει άδηλες πρακτικές, οι οποίες «επάγουν αποτελέσματα εξουσίας, και όπου, αντιστρόφως, τα μέσα καταναγκασμού καθιστούν απολύτως ορατούς εκείνους στους οποίους ασκούνται».¹³⁵ Όπως και στην πανοπτική εξουσία, ο έγκλειστος κόσμος στον περιορισμένο χώρο δράσης που

¹³³ Στο ίδιο, σ. 206.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 209.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 196.

επιτρέπει το τέρας δεν χρειάζεται να επιτηρείται μονίμως. Εθίζεται σε μία υπάκουη διαγωγή γνωρίζοντας ότι αρκεί πως έχει καταστεί αντικείμενο μιας ενδεχόμενης εξέτασης από το πανοπτικό βλέμμα του τέρατος.

Το κράτος-τέρας της πανοπτικής εξουσίας είναι πανταχού παρόν αλλά ποτέ προσεγγίσιμο. Αποτελεί μία εξελεγμένη πειθαρχία που κυβερνά τεχνηέντως από την απροσδιόριστη κι αφανή του θέση εξαναγκάζοντας τους πολίτες να ζουν σε μία διαυγή ορατότητα. Μπορεί και βλέπει χωρίς ποτέ να το βλέπουν.¹³⁶ Γνωρίζουν ότι υπάρχει αλλά η ταυτότητα της εξουσίας του παραμένει άγνωστη. Όπως συμβαίνει και στον κεντρικό πύργο επιτήρησης του Πανοπτικού του Bentham, οποιοσδήποτε μπορεί να θέσει σε λειτουργία αυτόν τον εξουσιαστικό μηχανισμό επιτήρησης και κατανομής. *Το τέρας, λοιπόν, μένει αμέτοχο σε ό,τι μας συμβαίνει. Ακίνητο, αμίλητο, ξαπλωμένο. Τα μάτια του και τ' αυτιά του είναι ψηλά, σε δυσθεώρητο ύψος. Αδύνατο να τα δούμε.*¹³⁷ Η επιτυχής λειτουργία του κρατικού τερατουργήματος, που διαχέει το πλέγμα της εξουσίας του αδιόρατα, τείνει πολλές φορές να προκαλεί την εντύπωση στα άτομα πως είναι περισσότερο απόν ή πως το τέρας είναι τουλάχιστον *θεόκουφο και τυφλό*.¹³⁸ Άλλες φορές, η παντεποπτική ικανότητά του και ο απόλυτος έλεγχος –ακόμη και στις απειροελάχιστες μικροδομές της κοινωνίας– το καθιστούν σε σύμπραξη με την ανώτατη πολιτική κάστα και το ιερατείο ως το υπέρτατο αντικείμενο μιας πολιτικής θεολογίας, ταυτίζοντάς το με τον Θεό.¹³⁹ Η πειθαρχική εξουσία του τέρατος, παρότι ελέγχει απόλυτα την καθημερινότητα της επικράτειάς του, φαντάζει στην κοινή εντύπωση ως αποστασιοποιημένο κι αδιάφορο. *Το τέρας, έλεγαν, ζούσε συνεχώς ευτυχισμένο.*¹⁴⁰ Κανείς δεν γνωρίζει κάτι από γι' αυτό. Παραμένει μία απροσδιόριστη έννοια που υπέρκειται όλων των ανθρώπων, ακόμη και των υψηλόβαθμων κρατικών λειτουργών που το υπηρετούν, και η ταυτότητά του παραμένει ένα μυστήριο. *Ποτέ δεν ακούστηκε κάτι που να αφορά την προσωπική ζωή του τέρατος.*¹⁴¹ Η πειθαρχική εξουσία που επιβάλλει είναι ανώνυμη. Όπως επισημαίνει και ο Foucault, ακόμη κι αν τυπικά διαθέτει

¹³⁶ Στο ίδιο.

¹³⁷ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σ. 39.

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 42.

¹³⁹ Στο ίδιο.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 38.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 34.

έναν “επικεφαλής” λόγω της πυραμιδωτής οργάνωσής της, από την άλλη ολόκληρος ο μηχανισμός παράγει “εξουσία” και κατανέμει τα άτομα σ’ αυτό το μόνιμο και συνεχές πεδίο. Έτσι, η πειθαρχική εξουσία μπορεί να είναι ταυτόχρονα απολύτως αδιάκριτη, αφού είναι παντού και βρίσκεται πάντα σε επαγρύπνηση, αφού δεν αφήνει για λόγους αρχών καμμία σκοτεινή ζώνη και δεν σταματά να ελέγχει εκείνους που είναι επιφορτισμένοι να ελέγχουν και απολύτως “διακριτική”, διότι λειτουργεί μονίμως και σε μεγάλο βαθμό σιωπηλά.¹⁴²

Η ζωή των πολιτών κατανέμεται σε έναν οριοθετημένο χώρο κάτω από το άγρυπνο βλέμμα του τέρατος που επιτηρεί ακατάπαυστα. Η τοποθέτησή τους στην περιχαρακωμένη επικράτεια που νομίζουν για πατρίδα κι ο έλεγχος των κινήσεών τους θυμίζει τη διάρθρωση του Πανοπτικού του Bentham. Οι πολίτες, έγκλειστοι, βιώνουν μία καθημερινότητα σε μεγάλο βαθμό προβλέψιμη, η οποία είναι αντικείμενο παρατήρησης χωρίς τίποτα το ιδιωτικό. Ενώ οι ίδιοι κατοικούν σε διαφανή κελιά, το μάτι της εξουσίας από τον κεντρικό πύργο παρακολουθεί χωρίς να το καταλαβαίνουν. Η πειθαρχική εξουσία εφαρμόζει μία λειτουργική, εσωτερική αρχιτεκτονική, η οποία διευκολύνει τον πανοπτικό έλεγχο και καταφέρνει «να δρα σ’ εκείνους που στεγάζει, να συνιστά δίοδο πρόσβασης στη διαγωγή τους, να οδηγήσει μέχρι σ’ αυτούς τα αποτελέσματα της εξουσίας, να τους προσφέρει ως αντικείμενα σε μια γνώση, να τους τροποποιεί».¹⁴³ Το κράτος-τέρας διαθέτει ένα διοικητικό κέντρο, που, όπως κι ο πύργος του Πανοπτικού, είναι τόπος απροσπέλαστος για τον υποταγμένο λαό.

Τα μεσάνυχτα όμως ακούγονται ξανά και ξανά όλοι εκείνοι οι εφιαλτικοί ήχοι. Έρχονται από άγνωστους και αόρατους κόσμους [...] Αυτή η περιοχή είναι ακόμη ανεξερεύνητη και φυσικά τελείως άγνωστη σ’ εμάς. Μιλούν για πολικό ψυχός που εναλλάσσεται με εφιαλτική ζέστη.¹⁴⁴

Ο κεντρικός χώρος παίζει οπτικά παιχνίδια. Είναι το σημείο σύγκλισης του σκοτεινού με το φωτεινό, ένα «τέλειο μάτι, από το οποίο δεν ξεφεύγει τίποτα και κέντρο προς το οποίο στρέφονται όλα τα βλέμματα».¹⁴⁵

Όπως παραμένει άγνωστος ο χώρος προς το διοικητικό κέντρο του τέρατος που κυβερνά, εξίσου άγνωστη είναι και η θέα από τα παράθυρα προς τον έξω κόσμο. Οι άνθρωποι αγνοούν τί υπάρχει πέρα από τον οικείο τόπο τους και μόνο σενάρια

¹⁴² Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 203.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 197.

¹⁴⁴ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σσ. 30-31.

¹⁴⁵ Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 199.

μπορούν να πλάθουν στη φαντασία τους για το τί βρίσκεται πέρα απ'αυτούς. *Αυτός ο άγνωστος έξω κόσμος είναι ο μυθικός Παράδεισος όσων τον ονειρεύονται από χρόνια.*¹⁴⁶ Οι σκέψεις αυτές, ωστόσο, είναι τόσο απαγορευμένες όσο είναι και η τρομακτική σκιά του τέρατος που διαφεντεύει από ψηλά. Όσοι συμμορφώνονται με την πειθαρχία που επιβάλλει, γίνονται πειθήνια γρανάζια μιας τελειοποιημένης πολιτικής τεχνολογίας. Οι υπόλοιποι πρέπει να σωφρονιστούν. *Για το τέρας όμως ελάχιστοι μιλούν. Οι περισσότεροι φοβούνται και να το σκέφτονται. Όσοι το ύμνησαν περνούν τη ζωή τους εν ευδαιμονία. Όσοι το κατηγορήσαν χάθηκαν σαν να αναλήφθηκαν.*¹⁴⁷

Τέλος, μία ακόμα σημαντική πτυχή του χώρου που υπογραμμίζει ο Ελευθερίου είναι η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος. Οι *Άνδρες του αίματος* υποβάλλουν την αξία της περιβαλλοντικής συνείδησης καταδεικνύοντας την τοξική επίδραση του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος στην παρθένα φύση. Μάλιστα, η αντίθεση αυτού του διπόλου αναδεικνύεται εμφαντικά, αφού η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων από το δυστοπικό κι ανελεύθερο καθεστώς επιφέρει τη μόλυνση του φυσικού πλούτου. Η απολυταρχική εξουσία που δεν σέβεται τίποτα και κανέναν προέβη σε ολέθριες περιβαλλοντικές παρεμβάσεις. Μπάζωσε τα ποτάμια των πόλεων για να περάσουν λεωφόροι ή άφησε ελάχιστες και μικρές τρύπες για τα όμβρια ύδατα στο πλάι των δρόμων.¹⁴⁸ Σχεδίασε αυθαίρετους αυτοκινητόδρομους, χωρίς να λογαριάσει τους ελαιώνες και τους αμπελώνες¹⁴⁹ κι έπαιρνε τη γη από τους ιδιοκτήτες της χωρίς τον παραμικρό ενδοιασμό. *Οι ατελείωτες αυτές περιοχές μπορούσαν να απαλλοτριωθούν μια χαρά από το κράτος για κοινή ωφέλεια χωρίς καμιά αποζημίωση σε κανέναν.*¹⁵⁰

Όλη αυτή η αλόγιστη παρέμβαση κι η εξαντλητική εκμετάλλευση του φυσικού τοπίου επέφερε τραγικές συνέπειες στην κοινωνία. Οι φυσικές καταστροφές δεν άργησαν να εμφανιστούν και να επιτείνουν ακόμη περισσότερο το μαρτύριο των ανθρώπων.

Άρχισε να πέφτει χαλάζι σαν κουφέτα και μετά σαν καρύδια. Αμέσως πλημμύρισαν όλα τα υπόγεια, δέντρα ξεριζώθηκαν, τα ποταμάκια ξεχείλισαν,

¹⁴⁶ Μάνος Ελευθερίου, *Άνδρες του αίματος*, ό.π., σ. 35.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 25.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 97.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 225.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 226.

οι στέγες των παλιών σπιτιών κατέρρευσαν, εκατοντάδες άνθρωποι πνίγηκαν και άλλοι σκοτώθηκαν στον ύπνο τους.¹⁵¹

Λάσπη, βράχοι και κάθε λογής καθιζήματα μόλυναν το πόσιμο νερό και αμέσως θέρισαν οι αρρώστιες των εντέρων. Στην αρχή υψηλός πυρετός, εμετοί και διάρροιες. Μετά ο θάνατος.¹⁵² Την καταρρακτώδη βροχή με τις καταστροφικές της συνέπειες διαδέχεται μία παρατεταμένη περίοδο ανομβρίας. Κάτι έγινε, λέει, στην ατμόσφαιρα και δεν ήταν σίγουροι αν τα επόμενα χρόνια θα είχαμε βροχές. Με λίγα λόγια, μας περίμενε η κατάρα της ξηρασίας.¹⁵³

Η εναλλαγή ακραίων καιρικών φαινομένων, η διάρρηξη του κύκλου των εποχών, η μόλυνση του υδροφόρου ορίζοντα και το φαινόμενο του θερμοκηπίου αποτελούν εκφάνσεις της γενικότερης ρύπανσης του περιβάλλοντος που ο Ελευθερίου παρουσιάζει προειδοποιητικά. Η έλλειψη περιβαλλοντικής παιδείας, η αλόγιστη εκμετάλλευση και η άμετρη παρέμβαση του ανθρώπου στη φύση που έχουν διαμορφώσει το καταθλιπτικό περιβάλλον της πολιτικής δυστοπίας στους *Άνδρες του αίματος* απορρέει από τα κακώς κείμενα του παρόντος.

4.4 Το κράτος Λεβιάθαν

Στους *Άνδρες του αίματος* η απόλυτη, πανοπτική εξουσία προσωποποιείται μέσω του κράτους-τέρατος, το οποίο διαφεντεύει σκληρά την κοινωνία και βρίσκεται πάνω κι από τους ανώτατους κρατικούς αξιωματούχους. Όλοι γνωρίζουν πως αυτό υπάρχει, αν και δεν το έχουν δει ποτέ. Αντιλαμβάνονται όμως από απόσταση τη διαρκή παρουσία του. Το εγκαθιδρυμένο καθεστώς λογίζεται ως τέρας όχι μόνο εξαιτίας της αχανούς έκτασης ελέγχου και των σκληρών πρακτικών που εφαρμόζει αλλά παράλληλα διότι εμφανίζει αντίστοιχα με τον χαρακτηρισμό του οντολογικά γνωρίσματα. Το μέγεθός του είναι τεράστιο και αγγίζει σχεδόν όλη την επιφάνεια της επικρατείας, σε σημείο που οι πολίτες να αισθάνονται πως κατοικούν μέσα του και πως το υπαρκτό περιβάλλον αντιστοιχεί στις διαστάσεις του.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 74.

¹⁵² Στο ίδιο, σ. 102.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ. 103.

Ζούμε επί τόσους αιώνες στην κοιλιά και στο στομάχι ενός τέρατος [...] Και τι να πούμε γι' αυτή την εφιαλτική, βρόμικη μυρωδιά που αναπνέουμε κατά καιρούς που θυμίζει κλούβια αυγά που χύθηκαν ή σάπια κρέατα!¹⁵⁴

Μοναδικό στο είδος του, πιθανολογείται πως το τέρας δεν είχε φύλο αλλά *πρέπει να ήταν ερμαφρόδιτο*.¹⁵⁵ Παράλληλα, του αποδίδονται κι άλλα βιοτικά χαρακτηριστικά, όπως η λήψη της τροφής του,¹⁵⁶ που παρότι δεν έχουν εξακριβωθεί από τους πολίτες, συντείνουν στην πεποίθηση ενός ζώντος οργανισμού.

Όσο κι αν ο Ελευθερίου ενδύει το απολυταρχικό κράτος με το λογοτεχνικό τέχνασμα ενός προσωπίου, η ρεαλιστική περιγραφή του τέρατος προκαλεί σύγχυση σε αρκετά σημεία του πρώτου μέρους, σε σημείο να θεωρούν οι άνθρωποι αυτής της απροσδιόριστης δυστοπίας υπαρκτό το τέρας. Παρότι το έργο είναι μία πολιτική αλληγορία, οι παραστατικές αφηγήσεις της σκοτεινής εξουσίας παραπέμπουν στην εικόνα ενός όντος τερατώδους, όπως ο Λεβιάθαν της εβραϊκής μυθολογίας. Αυτό το τρομακτικό τέρας με την αγριότητα και το υπερβολικό μέγεθος κατοικούσε στα βάθη των θαλασσών και προσομοίαζε με ένα είδος υδρόβιου φιδιού. Στο βιβλίο του Ιώβ δίνονται οι περισσότερες λεπτομέρειες για την περιγραφή του ως απειλητικού, θανατηφόρου κήτους. Παράλληλα, αναφορές στον Λεβιάθαν γίνονται και στο βιβλίο του Ησαΐα, όμως σε αυτό η χρήση του είναι περισσότερο συμβολική, καθώς εννοούνται όλες οι μοχθηρές μοναρχίες που απειλούν τον λαό του Ισραήλ. Από το βιβλικό τέρας επηρεάζεται κι ο Άγγλος φιλόσοφος Thomas Hobbes κατά τη σύλληψη της πολιτικής του θεωρίας, με σκοπό να δείξει την έκταση του κράτους και τον απόλυτο βαθμό της εξουσίας που συγκεντρώνεται. Έτσι, πέρα από την οντολογική παρομοίωση του τέρατος με το δυστοπικό καθεστώς των *Ανδρών του αίματος*, παρατηρείται ταυτόχρονα και μία αντιστοιχία της απολυταρχικής φύσης της περιγραφόμενης εξουσίας με την πολιτική φιλοσοφία του Hobbes. Ωστόσο, ας ξεκαθαριστεί εξ αρχής πως ο Λεβιάθαν του Ελευθερίου δεν διέπεται από τον ορθολογισμό του χομπσιανού πολιτικού μορφώματος αλλά αποτελεί μία βουλιμική, ιδιοτελή μορφή εξουσίας που ενεργεί προς ικανοποίηση της άπληστης φύσης του.

Ο *Λεβιάθαν*¹⁵⁷ του Thomas Hobbes εκδόθηκε το 1651 κι αποτελεί το εκτενέστερο πολιτικό έργο του μετά τα *Περί του πολιτικού σώματος* και *Περί του*

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 20.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 104.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 88.

¹⁵⁷ Thomas Hobbes, *Λεβιάθαν ή Ύλη. Μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής κοινότητας*, μτφρ. Αμίλιος Μεταξόπουλος - Γιάννης Δημητρακόπουλος, Γνώση, Αθήνα 2006.

πολίτου. Σε αυτό το βιβλίο οραματίζεται τη δημιουργία ενός παντοδύναμου κράτους που κατέχει το μονοπώλιο της αναγκαστικής βίας ως απάντηση στο αιώνιο, πολιτικό ζήτημα της συναίνεσης και του καταναγκασμού. Βέβαια, ο Hobbes δεν γίνεται ένας θεωρητικός της απολυταρχίας. Αυτό που τον ενδιαφέρει, όσο κι αν εκ πρώτης όψεως φαντάζει αδιανόητο, είναι η ευτυχία των πολιτών που απορρέει από μία εμπεδωμένη ειρήνη. Για τον Άγγλο στοχαστή αυτό αποτελεί το σημαντικότερο αγαθό, αν αναλογιστεί κανείς πως στη ζωή του υπήρξε διαρκώς εκτεθειμένος σε πολέμους, και δη εμφυλίους, ή πολιτικές αναταραχές που προκαλούσαν αστάθεια στο πολίτευμα.

Η ανάπτυξη του συλλογισμού του χτίζεται αργά και μεθοδικά. Ξεκινά με δεδομένη στα άτομα την έννοια της φυσικής κατάστασης, η οποία ωθεί σε μία αέναη ορμή ανταγωνισμού. Η ιδέα αυτή δεν αποτελεί μία εμπειρική διαπίστωση ή μια ιστορική πραγματικότητα αλλά μία μεθοδολογική επινόηση του φιλοσόφου για να προχωρήσει στην αναγκαιότητα κατασκευής του κράτους με τα γνωρίσματα που θα ορίσει. Στις προ-πολιτικές κοινωνίες, ο άνθρωπος είναι

κυριαρχούμενος από την επιθυμία της επιβίωσης σε έναν αλληλοσπαρασσόμενο και αντικοινωνικό κόσμο, όπου προικισμένος με νου που τον διακρίνει από το υπόλοιπο ζωικό βασίλειο, διακατέχεται από τον φόβο του θανάτου, από αδιάκοπο συναίσθημα μοναξιάς και ανασφάλειας και από συνακόλουθη άσβεστη δίψα για εξουσία.¹⁵⁸

Η φυσική κατάσταση είναι μία άγρια συνθήκη φόβου που αποτρέπει την αρμονική συμβίωση των υποκειμένων κι ο ένας αναδεικνύεται δεσπόζουσα απειλή για τον άλλον. Εν ολίγοις, το χάος βασιλεύει. «Αυτή η συγκρουσιακή πραγματικότητα της φυσικής κατάστασης έχει όνομα: πρόκειται για τον διαβόητο χομπσιανό πόλεμο του καθενός ενάντια στον καθένα, δηλαδή για τον πόλεμο όλων εναντίον όλων.»¹⁵⁹

Για την υπέρβαση αυτής της κοινωνικής ανισορροπίας ο Hobbes πρωτοτυπεί εισάγοντας τη δικαιοκή έννοια του συμβολαίου που με διαφορές θα επεξεργαστούν στη συνέχεια ο Locke και ο Rousseau. Προτείνει, λοιπόν, ως λύση όχι απλά τη συμφωνία μεταξύ των συμβαλλομένων μερών και την υποχρέωση συμμόρφωσής τους προς αυτήν, αλλά προχωρά ένα βήμα παραπέρα, ορίζοντας ότι απαιτείται

¹⁵⁸ Κώστας Γ. Μαυριάς, *Ιστορία των πολιτικών ιδεών. Από την ελληνική αρχαιότητα έως τον Ρουσσώ*, Δίκαιο και Οικονομία - Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2014, σ. 181.

¹⁵⁹ Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις, Αθήνα 2021, σ. 92.

η, κοινή συναινέσει, μετάθεση του συνόλου της εξουσίας των ατόμων σε έναν τρίτο, το κράτος (Λεβιάθαν), ένα ον που συγκροτείται από το σύνολο των ατομικών βουλήσεων και διαθέτει απόλυτη εξουσία επί των ατόμων, είναι ανεξέλεγκτο, αλλά έχει ως καθήκον την προστασία των πολιτών και τη διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης.¹⁶⁰

Με την υποχρέωση συλλογικής μεταβίβασης της εξουσιαστικής αρμοδιότητας σε κάποιον τρίτο, ο οποίος δεν μετέχει στο συμβόλαιο, ο Hobbes γίνεται ο κύριος εισηγητής της συμβατικής θεωρίας των νεότερων χρόνων. Το κράτος Λεβιάθαν καθίσταται ο απόλυτος κύριος, αφού όλοι του έχουν εκχωρήσει το μερίδιο εξουσίας τους και, παράλληλα, αυτό είναι απαλλαγμένο από κάθε νομική δέσμευση απέναντί τους. Η κυριαρχία του συνιστά ένα αποκλειστικό «μονοπώλιο στο δικαίωμα χρήσης καταναγκαστικής βίας ως λύση στις ανθρώπινες συγκρούσεις».¹⁶¹ Ο απολυταρχισμός ωστόσο του κράτους υφίσταται για να εξασφαλίσει τον ατομικισμό και την κοινωνική ειρήνη. Όταν υπάρχει αυτό το πλαίσιο, οι άνθρωποι μπορούν χωρίς φόβο να ασχοληθούν με τις προτιμήσεις τους, την οικονομική τους πρόοδο και την καλλιέργεια της ιδιωτικής τους σφαίρας. Το κράτος έχει ξεκάθαρα χρηστική αξία κι ο σκοπός του είναι η εξασφάλιση της ειρήνης και η συντήρηση ενός πλαισίου που εγγυάται την επιβίωση του ατόμου. «Πέρα από τη σφαίρα επιρροής του κυρίαρχου κράτους, θα υπάρχει πάντα το χάος του διαρκούς πολέμου, όμως μέσα στην επικράτεια που ελέγχεται από το κράτος “με το φόβο μιας δύναμης καταναγκασμού”, η κοινωνική τάξη μπορεί να διατηρηθεί.»¹⁶²

Ο έντονος κρατισμός που παρουσιάζεται, αποτελεί το εχέγγυο της φιλελεύθερης ανάπτυξης του ατόμου. «Η πολιτική θεωρία του Hobbes τίθεται στην υπηρεσία του κράτους, όχι επειδή αναγνωρίζει κάποιον ηθικό σκοπό σε αυτό, αλλά επειδή μόνο το κράτος μπορεί να εγγυηθεί την ασφάλεια των ατόμων.»¹⁶³ Ο Hobbes διαφοροποιείται έκδηλα σε αυτό το σημείο από τους προγενέστερους πολιτικούς στοχαστές. Στην αρχαιότητα ο σκοπός της πολιτικής εκπλήρωνε μία συλλογική ηθική, ενώ στον Μεσαίωνα εκπορευόταν και λειτουργούσε υπέρ της θρησκείας. Στον

¹⁶⁰ Κώστας Γ. Μαυριάς, *Ιστορία των πολιτικών ιδεών. Από την ελληνική αρχαιότητα έως τον Ρουσσώ*, ό.π., σσ. 182-183.

¹⁶¹ David Runciman, *Πολιτική. Μια μικρή ιστορία*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, Πατάκης, Αθήνα 2016, σ. 32.

¹⁶² David Held, «Η εξέλιξη του σύγχρονου κράτους» στο Stuart Hall - Bram Gieben (επιμ.), *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θανάσης Τσακίρης-Βίκτωρ Τσακίρης, Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 165.

¹⁶³ Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, ό.π., σσ. 79-80.

Λεβιάθαν όμως το τεχνητό, κρατικό φαινόμενο είναι μία λογική, ρεαλιστική λύση με πρακτικό και χρηστικό προσανατολισμό που δεν υπακούει σε πνευματικούς σκοπούς και δεν φέρει ηθικά φορτία. «Ο Χομπς απορρίπτει τη δυνατότητα της πολιτικής αρετής για χάρη της πολιτικής ασφάλειας.»¹⁶⁴

Η πολιτική θεώρηση του Hobbes διαφέρει σημαντικά από του Αριστοτέλη ως προς τη φυσική προέλευση και τον σκοπό της πολιτικής κοινότητας. Ο Άγγλος φιλόσοφος απορρίπτει τη φυσική καταγωγή του κράτους λόγω της έμφυτης τάσης των ανθρώπων περί δημιουργίας κοινοτήτων, όπως υποστηρίζει ο Σταγειρίτης, θεωρώντας την «όχι ως κατάληξη μιας ιστορικής πορείας, αλλά ως σύλληψη της λογικής, μόνη δυνατή λύση στην αιτιοκρατία της χομπσιανής ανθρωπολογίας».¹⁶⁵

Έτσι, το κράτος κατά τον Hobbes, όπως συμπεραίνει και ο Άρης Στυλιανού,

δεν έχει φυσική προέλευση, όπως συμβαίνει στην αριστοτελική πολιτική θεωρία, αλλά είναι προϊόν σύμβασης και συμβολαίου. Το συμβόλαιο δεν επιφορτίζει το κράτος με έναν σκοπό, αλλά μάλλον με μια λειτουργία: να εξασφαλίσει την κοινωνική ειρήνη, επιτρέποντας σε κάθε άτομο να ζήσει μια κατά το δυνατόν ορθολογική και ελεύθερη ζωή στο πλαίσιο της έννομης τάξης.¹⁶⁶

Ένα τέτοιο παντοδύναμο, πολιτικό κατασκεύασμα μπορεί εύκολα να διολισθήσει στον ολοκληρωτισμό και στην παρανομία, όπως το αντίστοιχο κρατικό τερατούργημα των *Ανδρών του αίματος*. Η ασυδοσία κυριαρχεί, η διαπλοκή είναι έκδηλη και η κοινωνική σήψη εξαπλώνεται. Το κράτος επιβάλλει απαγορεύσεις και διώξεις με μοναδικό μέλημα τη διαίωνιση της εξουσίας του. Συνεπώς, στο μυθιστόρημα του Ελευθερίου η κρατική κυριαρχία θεωρείται συνώνυμη μιας βίαιης και ανεξέλεγκτης εξουσίας, καθώς ταυτίζεται στο κοινωνικό φαντασιακό με την αρνητική εικόνα του *Λεβιάθαν*. Αυτή η εικόνα, ωστόσο, είναι ασύμβατη με το κλειστό κι ορθολογικά δομημένο χομπσιανό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο η εξουσία δεν γίνεται εκ των πραγμάτων να αυθαιρετεί ή να ενεργεί με σκοπό την ανακύκλωση και τη συντήρηση της αρχής της. Σε αυτό το σημείο αναφέρεται το μείζον πρόβλημα του πολιτικού του σχήματος, που αφορά τα όρια δράσης της κρατικής οντότητας, το σημείο δηλαδή μέχρι το οποίο ο *Λεβιάθαν* είναι

¹⁶⁴ David Runciman, *Πολιτική. Μια μικρή ιστορία*, ό.π., σ. 47.

¹⁶⁵ Κώστας Γ. Μαυριάς, *Ιστορία των πολιτικών ιδεών. Από την ελληνική αρχαιότητα έως τον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 183.

¹⁶⁶ Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, ό.π., σσ. 107-108.

εξουσιοδοτημένος να παρεμβαίνει στην ιδιωτική σφαίρα των πολιτών. Το κράτος είναι παντοδύναμο, αφού ενυλώνεται πάνω του η μεταβίβαση όλων των ατομικών βουλήσεων των συμβαλλόμενων μερών και η συλλογική συγκέντρωση μιας γενικής θέλησης. Ωστόσο, «η κυρίαρχη εξουσία του δεν έχει όρια άλλα από τη λογική, που επιτάσσει στο κράτος να ενεργεί προς το συμφέρον της ολότητας, εφόσον κοινό συμφέρον και ατομικά συμφέροντα συμπίπτουν, το μεν αποτελώντας το άθροισμα των δε».¹⁶⁷

Παρότι στον χομπσιανό ντετερμινισμό η δύναμη της λογικής ωθεί και θεμελιώνει τις εξελίξεις, στην πραγματικότητα, το πανίσχυρο κράτος Λεβιάθαν μπορεί πανεύκολα να λειτουργεί ανορθολογικά, ανεξέλεγκτα κι ασύδοτα και να ευτελιστεί στη χυδαία καθεστωτική μορφή που παρουσιάζει ως τερατόμορφη εξουσία ο Ελευθερίου. Για τον Hobbes, όπως ειπώθηκε, κάτι τέτοιο είναι αδύνατο να συμβεί. Ακόμη όμως κι αν συμβεί, οι πολίτες πρέπει να κάνουν υπομονή και να το ανεχτούν. Η πειθήνια στάση του κοινωνικού σώματος απέναντι στην κυβερνητική απληστία προκύπτει έμμεσα από τη θεωρία του. Η παθητικότητα των πολιτών κι ο υπερβάλλον κρατισμός τυποποιούν μία συντηρητική, κοινωνική καθήλωση, η οποία πρακτικά «σημαίνει ότι ανέχεσαι κακές κυβερνήσεις από τον φόβο της ακυβερνησίας».¹⁶⁸ Με αυτήν την αδιέξοδη λογική, προκρίνεται ως ρεαλιστική λύση η λιγότερο κακή. Συνεπώς, η αντίσταση που προβάλλουν κατά του καθεστώτος οι επαναστάτες των *Ανδρών του αίματος* είναι ανεπίτρεπτη, καθώς το καλύτερο γι' αυτούς θα ήταν να αναμένουν την κατάλληλη χρονική συγκυρία της αλλαγής του φορέα της πολιτικής εξουσίας. Η απαθής αποδοχή μιας δυσοίωνης διακυβέρνησης μπορεί να «αποτρέπει τους κινδύνους, αλλά δεν αναγνωρίζει τη δυνατότητα των καταπιεσμένων να βελτιώσουν τη θέση τους».¹⁶⁹

Το ζήτημα της απόλυτης εξουσίας του κράτους και της άμετρης δράσης του –από τα πιο δυσχερή στη μελέτη του Hobbes – εγείρει ταυτόχρονα απόψεις αντίθετες από τις παραπάνω. Κατά τον καθηγητή Στυλιανού, το δικαίωμα αντίστασης των πολιτών υπάρχει συγκεκριμένο στο *Λεβιάθαν*. Σύμφωνα με το κοινωνικό

¹⁶⁷ Κώστας Γ. Μαυριάς, *Ιστορία των πολιτικών ιδεών. Από την ελληνική αρχαιότητα έως τον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 183. Όπως παρατηρεί ο Μαυριάς, το κράτος είναι «λογικά ανίκανο να αυθαιρετήσει, χωρίς να εκπέσει από την ιδιότητά του, και να μεταβληθεί από de lege σε de facto, δηλαδή μη νόμιμο κυρίαρχο. Κάτι τέτοιο, όμως, είναι λογικά αδύνατο στο χομπσιανό σύστημα, όπου το πολιτικό πρόβλημα επιδέχεται μόνο λογικές λύσεις» (στο ίδιο, σ. 184).

¹⁶⁸ David Runciman, *Πολιτική. Μια μικρή ιστορία*, ό.π., σ. 36.

¹⁶⁹ Στο ίδιο.

συμβόλαιο, ο κυρίαρχος διαθέτει απεριόριστη εξουσία αλλά και οι κυριαρχούμενοι διατηρούν απέναντί του ένα ελάχιστο, ακέραιο άθροισμα των φυσικών τους δικαιωμάτων που δεν είναι μεταβιβάσιμο. Έτσι, ενώπιον της κρατικής αυθαιρεσίας «οι υποχρεώσεις των υπηκόων προς τον κυρίαρχο περιορίζονται από τον απαράκαμπτο πυρήνα του φυσικού δικαίου, που επιτρέπει κάθε μορφής αντίσταση, μόλις τεθούν σε κίνδυνο η ζωή και η ελευθερία κίνησης του ατόμου».¹⁷⁰ Αν η προσέγγιση της μη αντίστασης ανταποκρίνεται στις κρατικιστικές πεποιθήσεις του Hobbes περί της παντοδυναμίας του κυρίαρχου, η οπτική του δικαίωματος αντίστασης ταιριάζει στη σύνθεση μιας πολιτικής θεωρίας που αυτή τη φορά χτίζεται από κάτω προς τα πάνω, εκκινώντας από τον κυριαρχούμενο.

Αυτό που μένει στην περίπτωση των *Ανδρών του αίματος* δεν είναι ένα καλοκοιμισμένο κρατικό μόρφωμα, προϊόν της λογικής αναγκαιότητας ενός κοινωνικού συμβολαίου αλλά ένα αποτρόπαιο καθεστώς που έχει εκτροχιαστεί και ενεργεί βουλμικά με σκοπό τη διατήρηση της εξουσίας του. Ένα τέτοιο πολιτικό φαινόμενο που για τον Hobbes δεν μπορεί βάσει λογικής να υπάρξει, καθώς αναιρεί με μαθηματική συνέπεια τον εαυτό του, θυμίζει την επιστροφή στην ανταγωνιστική, φυσική κατάσταση όχι όμως των ανθρώπων αλλά της κρατικής οντότητας. Όπως πολύ εύστοχα συμπεραίνει ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς,

ο σημερινός Λεβιάθαν δεν έχει κέντρο. Δεν εκλέγεται από κανέναν, δεν δίνει λογαριασμό σε κανέναν. Ο Λεβιάθαν σήμερα είναι ένας μηχανισμός ο οποίος εμφανίζεται ουδέτερος, αντικειμενικός, αλλά και αναπότρεπτος. Με αυτή την έννοια λοιπόν, είναι εξαιρετικά δύσκολο να προτείνει κανείς μορφές οι οποίες θα έρχονται σε αντίθεση με τον Λεβιάθαν. Ο Λεβιάθαν απορροφά και σφραγίζει τα πάντα και τιμωρεί με τον δικό του-συχνά ανεπαίσθητο και αδιόρατο-τρόπο όλους εκείνους που αμφισβητούν την αυτονομία πρωτοκαθεδρία του. Ο σημερινός Λεβιάθαν είναι ένα είδος καφκικού απρόσωπου μηχανισμού που δεν αφήνει καν τους ανθρώπους να σκεφτούν για το τι είναι σωστό και τι λάθος, για το τι επιτρέπεται και τι δεν επιτρέπεται. Τα πράγματα γίνονται διότι έτσι γίνονται. Αυτός ο απόλυτος εξουσιαστικός πραγματισμός είναι και εκείνο που συγκροτεί τη μεγάλη του δύναμη.¹⁷¹

Το δυστοπικό καθεστώς του Ελευθερίου ερευνά ακριβώς αυτή την πραγματική διάσταση της αχαλίνωτης εξουσίας, στην οποία η πράξη υπερβαίνει τραγικά τη

¹⁷⁰ Άρης Στυλιανού, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, ό.π., σ. 118.

¹⁷¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Το σημερινό κράτος-Λεβιάθαν είναι ένα είδος καφκικού απρόσωπου μηχανισμού», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 16/2/2020, συνέντευξη στον Γάσο Τσακίρογλου, https://www.efsyn.gr/politiki/syntentyxeis/231322_simerino-kratos-lebiathan-einai-ena-eidos-kafkikoy-aprosopoy (τελευταία ανάκτηση: 27/4/2022).

θεωρία. Ο Λεβιάθαν που περιγράφει δεν γνωρίζει από όρια, από σεβασμό ατομικών δικαιωμάτων και από δημοκρατική συνείδηση. Γίνεται αυτό το σκοτεινό κι απαίσιο τερατούργημα που ποδηγετεί σαρωτικά την κοινωνία των πολιτών. Ο Λεβιάθαν του Ελευθερίου δεν χρειάζεται να τοποθετηθεί αφηρημένα σε κάποιο μακρινό μέλλον· οι αόρατες, παντοδύναμες εξουσίες χαρακτηρίζουν ήδη ανησυχητικά το παρόν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα διπλωματική εργασία καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε να αναδειχθεί επαρκώς η λειτουργία του χώρου στα έξι μυθιστορήματα του Μάνου Ελευθερίου και ιδίως ο ρόλος του στην καθημερινότητα των κεντρικών προσώπων της αφήγησης. Με βάση τις θεωρητικές απόψεις του Michel Foucault ανιχνεύθηκε ένα ικανό πλήθος χώρων εντός του έργου του Μάνου Ελευθερίου που λειτουργούν ως ετεροτοπίες, σαφώς διακριτές χωροθεσίες που αποτελούν ένα είδος πραγματωμένης ουτοπίας. Το καράβι, απόλυτη έκφραση της ετεροτοπίας κατά τον Foucault, γίνεται στο μυθιστορηματικό σύμπαν του Συριανού συγγραφέα το μέσο απόδρασης από μια επίπεδη και συναισθηματικά ρηχή καθημερινότητα. Το καφενείο, προσφιλής χώρος του Ελευθερίου, μεταμορφώνεται στο προσωπικό και συλλογικό ησυχαστήριο, ένα καταφύγιο γαλήνης από την κυριαρχία της ξέφρενης ζωής. Το πηγάδι, που επιβάλλει τους δικούς του σκοτεινούς ρυθμούς απομόνωσης, εμπεδώνεται ως η αφορμή της ανάκλησης περασμένων εμπειριών κι ενός συνόλου υπαρξιακών σκέψεων. Το νεκροταφείο, σκηνικό μιας θεατρικής τελετουργίας, καθίσταται ο χώρος οδύνης των χαμένων ερώτων. Ο παράδεισος προβάλλεται ως μια παράλληλη κοινωνία, υπερβατική αλλά οικεία, απαλλαγμένη από τον μεταφυσικό φόβο, που σφύζει από ζωή. Ο καθρέφτης, τέλος, σημείο αμφίσημο μεταξύ ετεροτοπίας και ουτοπίας φανερώνει το παρόν αλλά και ένα δυνητικό μέλλον.

Η εξουσία ως από μέγεθος στο θεωρητικό κοσμοσύστημα του Foucault χαρακτηρίζεται ως μια δυνατότητα που επιδρά με υλικούς όρους στον χώρο. Από τη μια τον εξετάζει, τον κατανέμει και τον προσδιορίζει κι από την άλλη εθίζει τους υπηκόους της σε συγκεκριμένες συμπεριφορές, κινήσεις και δραστηριότητες ελέγχοντας, εντέλει, αποτελεσματικά τα ανθρώπινα σώματα. Η εξουσία στη σκέψη του Foucault δεν είναι μια στατική έννοια, αλλά κρύβει εντός της πανούργα ενέργεια. Θεωρείται ως ένα δίκτυο πιθανών δράσεων που αλληλοδιαπλέκονται διαρκώς, καθώς διατρέχουν τόσο ανοδικά όσο και καθοδικά όλο το φάσμα της κοινωνικής ιεραρχίας, δημιουργώντας τελικά έναν ιστό αλληλοσυγκρουόμενων σχέσεων. Τα υποκείμενα που αρχικά εξατομικεύονται ως μέτοχοι της εξουσίας στη συνέχεια αντικειμενικοποιούνται μέσα από τις εξειδικευμένες διαδικασίες του ομοιόμορφου ελέγχου. Τα μέσα επιβολής συνθέτουν μια μηχανική της εξουσίας.

Από τα πειθαρχικά συστήματα που μετέρχονται τα μέσα κυριαρχίας η πιο εξελιγμένη «πολιτική τεχνολογία» είναι για τον Foucault το εξουσιαστικό φαινόμενο του πανοπτισμού, ο οποίος εδώ εξετάστηκε στο κύκνειο άσμα του Μάνου Ελευθερίου. Οι *Άνδρες του αίματος* αποτελούν μια δυστοπική αφήγηση για ένα αφηρημένα τοποθετημένο στον χρόνο (και γι' αυτό πάντα επίκαιρο) δικτατορικό καθεστώς με περικεκομμένες όλες τις δημοκρατικές κατακτήσεις και τα ατομικά δικαιώματα. Το «μάτι της εξουσίας» που λαμβάνει τα οντολογικά χαρακτηριστικά ενός τέρατος επιβλέπει συνεχώς τις δραστηριότητες των υπηκόων κι ελέγχει ασφυκτικά την καθημερινότητά τους. Η εξουσία χρησιμοποιώντας κυρίως αθέμιτα μέσα επιβολής διατρέχει κάθετα κι οριζόντια όλο τον κοινωνικό ιστό: από το δικαστικό σύστημα, το αστυνομικό σώμα και το πολιτικό προσωπικό μέχρι τους ίδιους τους πολίτες. Τελικά, στο μυθιστόρημα η εξουσία αποτυπώνει τον υλικό αντίκτυπό της, καθώς επηρεάζει απόλυτα την καθημερινότητα των ατόμων και διαμορφώνει το περιβάλλον και τις δυνατότητες δράσης τους.

Η παρομοίωση της εξουσίας από τον Ελευθερίου με τέρας που παραπέμπει στον μυθικό Λεβιάθαν και κυρίως το φαινόμενο μιας απολυταρχικής και συγκεντρωτικής κυριαρχίας που εκπορεύεται από ένα υπερβατικό και κατ' ουσίαν απρόσωπο κράτος υπέβαλε την αναγκαιότητα του συσχετισμού με το έργο *Λεβιάθαν* του Thomas Hobbes. Το ανθρωπολογικό και πολιτικό μοντέλο της συμβολαιοκρατικής θεωρίας του Άγγλου φιλοσόφου, όσο κι αν πράγματι είναι στο βάθος του φιλελεύθερο, παρά ταύτα δημιουργεί ισχυρές κι άκαμπτες εξουσιαστικές δομές που εύκολα διολισθαίνουν προς τον στυγνό ολοκληρωτισμό, όπως αυτός παρουσιάζεται στους *Άνδρες του αίματος*.

Ο Foucault με τον Ελευθερίου βρίσκονται σε μια αρμονική επαφή. Η κοινωνική ευαισθησία, η ερμηνεία του παρόντος, η αγωνία του μέλλοντος και το ανθρωπιστικό ενδιαφέρον αποτελούν σημεία που χαρακτηρίζουν καθολικά το πολυποίκιλο έργο και των δύο άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο. Ο λογοτεχνικός χώρος του Ελευθερίου γίνεται μέσα από την φουκωική ερμηνεία το πεδίο συνάρμοσης του προσωπικού με το συλλογικό, του κρυφού με το φανερό, του ιδιωτικού με το δημόσιο. Αν οι ετεροτοπίες λειτουργούν ως το ήσυχο καταφύγιο που αναδεικνύουν την ατομικότητα και την ενδότερη φύση της, ο χώρος της εξουσίας από την άλλη μετουσιώνεται σε μια κραυγή αγωνίας που αποσκοπεί στην αφύπνιση των πολιτών σχετικά με το εξουσιαστικό φαινόμενο κατά τη ζοφερή περίοδο της «μετα-δημοκρατίας».

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια μεθοδική απόπειρα και ταυτόχρονα έναν αγωνιώδη μόχθο που προσπαθεί να προτείνει ό,τι και οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία: να αφηγηθεί «την ιστορία μιας ανάγνωσης».¹⁷² Αν έστρεψε το ενδιαφέρον προς μια συστηματική ανάδειξη της πεζογραφίας του Μάνου Ελευθερίου κι εάν κόμισε μια σύνθεση του μυθιστορηματικού έργου του μέσα από τη σκέψη του Michel Foucault που προκάλεσε κάποια ερωτήματα, τότε ίσως έχει επιτύχει κάτι ελάχιστο σε ένα πεδίο εν πολλοίς αναξιοποίητο μέχρι στιγμής, τον μυθιστορηματικό λόγο του Ελευθερίου.

¹⁷² Jonathan Culler, *Λογοτεχνική θεωρία. Μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σ. 86.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

1.1 Μυθιστορήματα

- Ελευθερίου Μάνος, *Ο καιρός των χρυσανθέμων*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.
- , *Η γυναίκα που πέθανε δυο φορές*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006.
- , *Άνθρωπος στο πηγάδι*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- , *Πριν απ' το ηλιοβασίλεμα. Μια ιστορία αγάπης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011.
- , *Φαρμακείον Εκστρατείας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.
- , *Άνδρες του αίματος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2019.

1.2 Άλλα κείμενα

- Ελευθερίου Μάνος, *Είναι αρρώστια τα τραγούδια*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002.
- , *Μαλαματένια λόγια. Αυτοβιογραφική αφήγηση*, εισαγωγή - επιμέλεια: Σπύρος Αραβανής - Ηρακλής Οικονόμου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2021.

2. ΜΕΛΕΤΕΣ

2.1 Ελληνικές

- «Αφιέρωμα στον Μάνο Ελευθερίου», *Ταμβος. Περιοδικό Λόγου, Τέχνης και Πολιτισμού*, τχ. 20, Δεκέμβριος 2008.
- Ανδριόπουλος Θεμιστοκλής, *Η ιδεολογική ερμηνεία της εμπειρίας του χώρου στη λογοτεχνία της γενιάς του '30. Από το χώρο της αφήγησης στην αφήγηση του χώρου*, Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα 2013. Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/28535#page/1/mode/2up>.

- Αντωνίου Θεοδώρα, *Ιστορία πολιτικών ιδεών. Από τον 17ο αιώνα έως τις απαρχές του 21ου αιώνα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2016.
- Βελουδής Γιώργος, *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, Πατάκης, Αθήνα 2011.
- Δοξιάδης Κύρκος, «Υποκείμενο, ελευθερία και εξουσία στο έργο του Michel Foucault», *Ο Foucault της φιλοσοφίας και της Αριστεράς*, Νήσος, Αθήνα 2015, σσ. 209-224.
- Ερμίδα Αφροδίτη, «Δύο χρόνια απουσίας. Ο Μιχάλης Κοπιδάκης και ο Σπύρος Αραβανής γράφουν για τον φίλο τους Μάνο Ελευθερίου», εφημ. *Documento*, Κυριακή 19 Ιουλίου 2020, σ. 45 [ένθετο: docville].
- Κάβουρα Χριστίνα - Λάσκαρη Ελένη, *υπερ-, περα-, μετα- τόποι*, Ερευνητική Εργασία, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2015. Ανακτήθηκε από: https://www.academia.edu/15846351/%CF%85%CF%80%CE%B5%CF%81_%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B1_%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%B1_%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%BF%CE%B9.
- Καραβία Τιτίκα, «Εισαγωγή» στο Τιτίκα Καραβία - Ηώ Πάσχου (επιμ.), *Η εικόνα της πόλης. Οπτικές και θέσεις με φόντο την Αθήνα*, Ποταμός, Αθήνα 2016, σσ. 13-20.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., *Νεότερη πολιτική θεωρία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2016.
- Κοτζιά Ελισάβετ, *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010. Το μέτρο και τα σταθμά*, Πόλις, Αθήνα 2010.
- Κουράκης Νέστωρ Ε., «Το πρόβλημα της ποινικής καταστολής στο έργο του Μισέλ Φουκώ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 68, 1988, σσ. 130-149.
- Κούρτοβικ Δημοσθένης, *Η ελιά και η φλαμουριά. Ελλάδα και κόσμος, άτομο και ιστορία στην ελληνική πεζογραφία 1974-2020*, Πατάκης, Αθήνα 2021.
- Λιάκος Αντώνης, *Αποκάλυψη, ουτοπία και ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2012.
- Λιλιμπάκη-Σπυροπούλου Μαρία, *Ο χώρος στη λογοτεχνία*, Ένεκεν, Θεσσαλονίκη 2017.
- Λυριντζής Χρήστος, «Περί εξουσίας: ο Φουκώ και η ανάλυση μιας επίμαχης έννοιας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86, 1995, σσ. 3-20.
- Μαυριάς Κώστας Γ., *Ιστορία των πολιτικών ιδεών. Από την ελληνική αρχαιότητα έως τον Ρουσσώ*, Δίκαιο και Οικονομία - Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2014.
- Μετάφας Πέτρος, *Η πολιτική του Μ. Foucault*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα

- Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2010.
Ανακτήθηκε από: <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/21785#page/1/mode/2up>.
- Μπαμπινιώτης Γιώργος, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2006.
- Νάτσια Αναστασία, «Για τα όρια του μεταμοντερνισμού στην ελληνική πεζογραφία κατά το τελευταίο τέταρτο του 20ου αιώνα» στο Αγγέλα Καστρινάκη - Αλέξης Πολίτης - Δημήτρης Τζιόβας (επιμ.), *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης. Θέματα και ρεύματα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης/Μουσείο Μπενάκη, Ηράκλειο 2012, σσ. 387-401.
- Οικονόμου Ηρακλής, «Η πολιτική στο τραγούδι του Μάνου Ελευθερίου», *Μετρονόμος*, τχ. 58, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2015, σσ. 14-15.
- Πλαζομίτη Δέσποινα, *Σεξουαλικότητα και εξουσία: Η προσέγγιση της «κανονικοποίησης του σώματος» στο έργο του Michel Foucault*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2012. Ανακτήθηκε από: <https://nemertes.library.upatras.gr/items/b69207c8-0ce4-42a8-b701-f0d988f5aa60>.
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2015.
- Σταυρίδης Σταύρος, «Ο χώρος της τάξης και οι ετεροτοπίες: ο Φουκώ ως γεωγράφος της ετερότητας», *Ουτοπία: Διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*, τχ. 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, σσ. 145-158.
- Στυλιανού Άρης, *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*, Πόλις, Αθήνα 2021.
- Τζιόβας Δημήτρης, «Μισέλ Φουκώ: Ο φιλόσοφος της εξουσίας», *Διαβάζω*, τχ. 125, 28 Αυγούστου 1985, σσ. 12-15.
- , *Κουλτούρα και λογοτεχνία. Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Πόλις, Αθήνα 2014.
- , *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας. Από την ερμηνεία στην ηθική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.
- Τρουλινού Λίλα, «Εξουσία και δίκαιο στον Φουκώ» στο Μισέλ Φουκώ, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991, σσ. 170-182.

Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*, Πόλις, Αθήνα 2018.

2.2 Μεταφρασμένες

Bachelard Gaston, *Η ποιητική του χώρου*, μτφρ. Ελένη Βέλτσου, Χατζηνικολή, Αθήνα 2007.

Bauman Zygmunt, *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, μτφρ. Κωνσταντίνος Δ. Γεώργμας, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009.

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία*, μτφρ. Ευαγγελία Ζουργού – Μαριάννα Σπανάκη, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Βεν Πωλ, *Φουκώ. Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, μτφρ. Γιώργος Καράμπελας, Εστία, Αθήνα 2011.

Benjamin Walter, *Σαρλ Μπωντλαίρ. Ένας λυρικός στην ακμή του καπιταλισμού*, μτφρ. Γιώργος Γκουζούλης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

———, *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το χίλια ενιακόσια*, μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου, Άγρα, Αθήνα 2005.

———, *Μονόδρομος*, μτφρ. Νέλλη Ανδρικοπούλου, Άγρα, Αθήνα 2006.

Châtelet François (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, τόμ. Β' *Από τον Καντ ως τον Χούσερλ. Ο εικοστός αιώνας*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 2006.

Culler Jonathan, *Λογοτεχνική θεωρία. Μια συνοπτική εισαγωγή*, μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.

Foucault Michel, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

———, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σσ. 255-270.

———, *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλειος Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012.

———, *Η τιμωρητική κοινωνία. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1972-73)*, μτφρ. Πάνος Αγγελόπουλος, Πλέθρον, Αθήνα 2016.

———, *Γιατί η φυλακή; Ζητήματα μεθόδου*, μτφρ. Γιάννης Καραγιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2019.

- Giddens Anthony, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Κριτική, Αθήνα 2014.
- Hall Stuart, «Η Δύση και οι λοιποί: Λόγος και εξουσία» στο Stuart Hall - Bram Gieben (επιμ.), *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θανάσης Τσακίρης – Βίκτωρ Τσακίρης, Σαββάλας, Αθήνα 2003, σσ. 403-480.
- David Held, «Η εξέλιξη του σύγχρονου κράτους» στο Stuart Hall - Bram Gieben (επιμ.), *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θανάσης Τσακίρης - Βίκτωρ Τσακίρης, Σαββάλας, Αθήνα 2003, σσ. 115-191.
- Harvey David, *Εξεγερμένες πόλεις. Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*, μτφρ. Κατερίνα Χαλμούκου, ΚΨΜ, Αθήνα 2013.
- Hobbes Thomas, *Λεβιάθαν ή Υλη. Μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής κοινότητας*, μτφρ. Αιμίλιος Μεταξόπουλος - Γιάννης Δημητρακόπουλος - Γρηγόρης Πασχαλίδης, Γνώση, Αθήνα 2006.
- Ήγκλετον Τέρι, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μτφρ. Δημήτρης Τζιόβας, Οδυσσεάς, Αθήνα 1996.
- Jameson Fredric, *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*, μτφρ. Γιώργος Βάρσος, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Lefebvre Henry, *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και πολιτική*, μτφρ. Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Κουκκίδα, Αθήνα 2007.
- Λυοτάρ Ζαν-Φρανσουά, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 2008.
- Μπαρτ Ρολάν, «Ο γαλάζιος οδηγός», *Μυθολογίες - Μάθημα*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου - Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππας, Αθήνα 1973, σσ. 96-100.
- , *Η επικράτεια των σημείων*, μτφρ. Κατερίνα Παπαϊακώβου, Ράππας, Αθήνα 1984.
- Μπενιέ Ζαν-Μισέλ, *Ιστορία της νεωτερικής και σύγχρονης φιλοσοφίας. Φυσιογνωμίες και έργα*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Mumford Lewis, *Η ιστορία των ουτοπιών*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1998.
- Όουξοτ Μάικλ, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφρ. Παντελής Λέκκας, Τόπος, Αθήνα 2020.

- Runciman David, *Πολιτική. Μια μικρή ιστορία*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, Πατάκης, Αθήνα 2016.
- Said Edward W., *Οριενταλισμός. Η πιο προκλητική σύγχρονη πολιτισμική μελέτη. Μια έντονη πολεμική της αντιμετώπισης που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1996.
- Σένετ Ρίτσαρντ, *Η τυραννία της οικειότητας. Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος στον δυτικό πολιτισμό*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Νεφέλη, Αθήνα 1999.
- Simmel Georg, *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα. Κοινωνιολογικά, φιλοσοφικά και αισθητικά κείμενα*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- , *Μητροπολιτική αίσθηση. Οι μεγαλουπόλεις και η διαμόρφωση της συνείδησης. Κοινωνιολογία των αισθήσεων*, μτφρ. Ιωάννα Μειτάνη, Άγρα, Αθήνα 2017.
- Tadié Jean-Yves, *Το μυθιστόρημα στον εικοστό αιώνα*, μτφρ. Μαρίνα Κουνεζή, Τυπωθήτω/Δαρδανός, Αθήνα 2007.
- Todd May, *Εισαγωγή στον Μισέλ Φουκό*, μτφρ. Αλέξης Ματσαγγός, Oposito, Αθήνα 2019.
- Virilio Paul, *Πανικόβλητη πόλη. Το αλλού αρχίζει εδώ*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2004.
- Vitti Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2016.
- Φουκό Μισέλ, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, μτφρ. Λίλα Τρουλινού, Ύψιλον, Αθήνα 1991.
- , *Το μάτι της εξουσίας*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2008.

2.3 Ξενόγλωσσες

- Dehaene Michiel - De Cauter Lieven, “Introduction: Heterotopia in a postcivil society” στο Michiel Dehaene - Lieven de Cauter (επιμ.), *Heterotopia and the City. Public Space in a Postcivil Society*, Routledge, London 2008, σσ. 3-9.
- Fontana-Giusti Gordana, *Foucault for Architects*, Routledge, London 2013.
- Hetherington Kevin, *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*, Routledge, London 1997.
- Lynch Kevin, *The Image of the City*, MIT Press, Boston 1960.
- Soja Edward, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Blackwell, Oxford 1996.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Αργύρης Μάνος, «Συζητώντας για την ετεροτοπία - οι χωροχρονικές εμπειρίες των “τεράτων”», *Αριστερή Κίνηση Εργαζομένων Αρχιτεκτόνων*, <https://akea2011.com/2012/12/26/eterotopia/>(τελευταία ανάκτηση: 25/04/2022).
- Βουδικλάρης Γιώργος, «Μάνος Ελευθερίου: Εμένα ο θάνατος δεν με ενδιαφέρει, εκεί ο πέλεκυς είναι μια και καλή. Μία μεγάλη συνέντευξη με τον σπουδαίο Έλληνα ποιητή, στιχουργό και πεζογράφο που έφυγε από τη ζωή σε ηλικία 80 ετών», *propaganda.gr*, 22/07/2018 [στήλη: Πρόσωπα], <https://propaganda.gr/people/o-manos-eleftheriou-adiafori-gia-ton-thanato/>(τελευταία ανάκτηση: 26/09/2021).
- Γιαννούδης Θάνας, «Η επαρχία στο στιχουργικό έργο του Μάνου Ελευθερίου», *Literature.gr*, 22/07/2020, <https://www.literature.gr/literature-gr-afieroma-2-chronia-choris-ton-mano-eleytherioy-22-07-2020-meleti-toy-thanoy-giannoydi/> (τελευταία ανάκτηση: 26/09/2021).
- «Η ιστορία του καφέ», <https://www.sansimera.gr/articles/1162> (τελευταία ανάκτηση: 19/9/2022).
- Κοροβίνης Θωμάς, «Με φωτιές. Δύο χρόνια απουσίας του Μάνου Ελευθερίου. Από τον Θωμά Κοροβίνη», *Lifo.gr*, 22/07/2020 [στήλη: Σαν σήμερα], <https://www.lifo.gr/culture/music/me-foties-dyo-hronia-apoysias-toy-manoy-eleytherioy-aro-ton-thoma-korobini> (τελευταία ανάκτηση: 26/07/2021).
- Λαμπρόπουλος Βασίλης, «Η φίλια ως μελέτη βίου», *Χάρτης. Μηνιαίο περιοδικό Λόγου και Τέχνης*, τχ. 5, Μάιος 2019, <https://www.hartismag.gr/hartis-5/afierwma/h-filia-ws-meleth-bioy> (τελευταία ανάκτηση: 12/11/2021).
- Μονεμβασίτης Γιώργος Β., «Χρόνια και λόγια κερδισμένα», *Χάρτης. Μηνιαίο περιοδικό Λόγου και Τέχνης*, τχ. 5, Μάιος 2019, <https://www.hartismag.gr/hartis-5/afierwma/xronia-kai-logia-kerdismena>(τελευταία ανάκτηση: 12/11/2021).
- Παρίδης Χρήστος, «Όταν ο Μάνος Ελευθερίου αφηγήθηκε τη ζωή του στη Lifo», *Lifo.gr*, 22-07-2020, [στήλη: Οι Αθηναίοι], <https://www.lifo.gr/proswpa/athenians/otan-o-manos-eleytherioy-afigithike-ti-zoi-toy-sti-lifo> (τελευταία ανάκτηση: 26/09/2021).
- Σίμος Χρήστος, «Το ζήτημα της εξουσίας στον Αλτουσέρ και τον Φουκώ», *Θέσεις. Αναλύσεις/Κριτική/Ζητήματα της πάλης των τάξεων*, τχ. 94, Ιανουάριος-Μάρτιος 2006, <https://www.theseis.com> (τελευταία ανάκτηση: 27/4/2022).

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Το σημερινό κράτος-Λεβιάθαν είναι ένα είδος καφκικού απρόσωπου μηχανισμού», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 16/2/2020, συνέντευξη στον Τάσο Τσακίρογλου, https://www.efsyn.gr/politiki/synenteuyxeis/231322_simerino-kratos-lebiathan-einai-ena-eidos-kafkikoy-aprosopoy (τελευταία ανάκτηση: 27/4/2022).

Χαλκιάς Παναγιώτης, «Έγκλημα και Ποινική Δικαιοσύνη: Μια κοινή εξουσία-γνώση», *socialpolicy.gr. Κοινωνική Πολιτική-Κοινωνική Θεωρία*, 4/5/2017, <https://socialpolicy.gr/2017/05/%CE%AD%CE%B3%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CE%BC%CE%B1-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CF%83%CF%8D%CE%BD%CE%B7-%CE%BC%CE%B9%CE%B1-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%AE.html> (τελευταία ανάκτηση: 25/04/2022).

Χατζηβασιλείου Βαγγέλης, «Η πεζογραφία του Μάνου Ελευθερίου», *Χάρτης. Μηνιαίο περιοδικό Λόγου και Τέχνης*, τχ. 5, Μάιος 2019, <https://www.hartismag.gr/hartis-5/afierwma/h-pezografia-toy-manoy-eleyoerioy> (τελευταία ανάκτηση: 12/11/2021).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία καταβάλλεται προσπάθεια να εξεταστεί η λειτουργία του χώρου στα μυθιστορήματα του Μάνου Ελευθερίου με βάση κυρίως τις θεωρητικές απόψεις του Michel Foucault. Αρχικά, διερευνώνται οι κυρίαρχες ετεροτοπίες στο μυθιστορηματικό σύμπαν του Ελευθερίου και οι λειτουργίες τους. Σε δεύτερο χρόνο, η μελέτη στρέφεται στις πειθαρχικές τροπικότητες της εξουσίας, και ιδίως στον πανοπτισμό, στο μυθιστόρημα *Άνδρες του αίματος*, εμπλουτίζοντας τη φουκωική θεωρία μέσω του επιχειρούμενου συσχετισμού του εν λόγω εξουσιαστικού φαινομένου με το κράτος Λεβιάθαν στην ομώνυμη πραγματεία του Thomas Hobbes.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μάνος Ελευθερίου, χώρος, ετεροτοπία, δυστοπία, εξουσία, πανοπτισμός, Foucault, Λεβιάθαν, Hobbes

ABSTRACT

The present thesis attempts to examine the function of space in Manos Eleftheriou's novels, mainly on the basis of the theoretical views of Michel Foucault. Initially, the major heterotopias in the fictional universe of Manos Eleftheriou and their functions are studied. Consequently, the study focuses on the disciplinary modalities of power and especially on the panopticism in the novel *Men of blood*, thus enriching the theory of Michel Foucault, through the attempted correlation of this authoritative phenomenon with the Leviathan state in Thomas Hobbes' treatise.

KEYWORDS: Manos Eleftheriou, space, heterotopia, dystopia, power, panopticism, Foucault, Leviathan, Hobbes